Vidyawarta™

International Multilingual Research Journal

www. विद्यावार्ता .कॉम ®

YouTube Channel

Vidyawarta is peer reviewed research journal. The review committee & editorial board formed/appointed by Harshwardhan Publication scrutinizes the received research papers and articles. Then the recommended papers and articles are published. The editor or publisher doesn't claim that this is UGC CARE approved journal or recommended by any university. We publish this journal for creating awareness and aptitude regarding educational research and literary criticism.

The Views expressed in the published articles,Research Papers etc. are their writers own. This Journal dose not take any libility regarding appoval/disapproval by any university, institute, academic body and others. The agreement of the Editor, Editorial Board or Publicaton is not necessary. Editors and publishers have the right to convert all texts published in Vidyavarta (e.g. CD / DVD / Video / Audio / Edited book / Abstract Etc. and other formats).

If any judicial matter occurs, the jurisdiction is limited up to Beed (Maharashtra) court only.

Indexed

IMPACT FACTOR 7.041 iijif

Govt. of India,
Trade Marks Registry
Regd. No. 2611690

http://www.printingarea.blogspot.com

विद्यावार्ता: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 7.041(IIJIF)

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

जवाहर शिक्षण संस्थेचे

वैद्यनाथ कॉलेज,परळी—वैजनाथ

जि. बीड, महाराष्ट्र—४३१५१५

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद सलग्नीत व वैद्यनाथ कॉलेज परळी वैजनाथ जि. बीड,

इतिहास, समाजशास्त्र व प्राणिशास्त्र विभाग यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजीत

एकदिवसीय राष्ट्रीय आंतरविद्याशाखेय ऑनलाइन चर्चासत्र

महाराष्ट्रातील दूरदृष्टी नेतृत्व: लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे.

०३ जून, २०२०

Editorial Board

Dr. R.K. Ippar
Principal
Vaidyanath College, Parli-Vaijnath

Dr. B.K. Shep
Convener

Dr. V.B. Gaikwad
Convener
Vaidyanath College, Parli-Vaijnath

Dr. R.D. Rathod
Convener

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vaidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors

INDEX

1) Gopinathji Munde Saheb: A Phoenix Who Fought for the Welfare of the Common Masses
Dr. Ramakant Dnyanobarao Mundhe, Parbhani 08

2) GOPINATH MUNDE : A HISTORICAL STEP
Dr.Anju Tiwari, Bilaspur,Chhattisgarh 13

3) Gopinath Munde and His Contribution to the Society
Dr Chandra Kanta Panda, Purulia, West Bengal 16

4) Visionary Leadership in Maharashtra: Loknete Gopinathrao Munde
Dr. P.L. Karad, Dist. Beed (MS) 20

5) A Great Politician: Gopinath Munde
Dr. Kavita S. Biyani, Latur 25

6) Public Leader Gopinathrao Munde's political career: A study
Sameer V. Renukdas, Parli-Vaijnath 27

7) Gopinathrao Munde: The Voice of the Deprived Class
Dr. Jayhbhaye Vitthal Khanduji, Sonpeth 33

८) सर्व सामान्याचे नेतृत्व लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे
प्राचार्य,डॉ.आर.के.इप्पर, परळी 37

09) लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे यांचे पुरोगामित्व: ओबीसी जनगणने संदर्भातील कार्य
प्राचार्य डॉ विठ्ठल घुले, परभणी 41

10) लोकनेते गोपीनाथ मुंडे यांचे सामाजिक विकासासाठी योगदान
डॉ.मीना प्रकाश कुटे, मुंबई 45

11) मंडल आयोगाबाबत लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे यांची भुमिका :- एक चिकित्सक अभ्यास
प्रा. डॉ. वंदना राजेश शिंदे, जि.सिंधुदुर्ग 49

36) बहुजन नायक: लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे
प्रा.पांडुरंग मुंढे, ता. जि. लातूर 150

३७) लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे यांच्या जीवनकार्याचा : एक दृश्टीक्षेप
सौ. पाऊलबुध्दे अनुराधा रामभाऊ – प्रा. डॉ. अषोक कोरडे, जि. बीड 155

38) मराठवाडा विकासात लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे साहेबांची भूमिका
डॉ.विश्वनाथ लिंबाजी फड, परळी-वै. 159

39) लोकनेता गोपीनाथ मुंडे
प्रा डॉ श्रीहरी रंगनाथराव पितळे, जि. वाशिम 161

40) भटक्या विमुक्त जाती-जमातीच्या विकासात गोपीनाथ मुंडे यांचे योगदान
डॉ, राजाराम रामा पिंपळपल्ले, हिंगोली 164

41) सामान्यातून निर्माण झालेले असामान्य नेतृत्व- ना. गोपीनाथ मुंडे
प्रा. सोनवळकर रमेश शंकरराव, अंबाजोगाई 168

42) बीड जिल्ह्याच्या राजकारणात गोपीनाथराव मुंडे यांचे योगदान
डॉ. सखाराम मारुती वांढरे, जि.बीड 173

43) लोकनेते गोपीनाथ मुंढे याचे जीवनकार्य: एक दृष्टीक्षेप
प्रा. डॉ. संतराम प्रभाकर मुंढे, जि. लातूर 179

44) सामान्यातला असासमान्य लोकनेता : मा. गोपिनाथराव मुंडे
डॉ. मुंढे सविता गंगाधरराव, जालना. 181

45) गोपीनाथराव मुंडे एक अवलियाच (एक व्यक्तित्व दर्शन)
डॉ. भालचंद्र गोविंदराव कुलकर्णी, वडव ाी 185

46) लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे विरोधी पक्ष नेत्याच्या भूमिकेत
प्रा दिलीप बाबुराव गायकवाड, परळी वैजनाथ 188

47) लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे एक बहुआयामी व्यक्तिमत्व व कार्य:एक अध्ययन
डॉ. रेणुका द बडवणे, जालना 190

48) "महाराष्ट्रातील दूरदृष्टी नेतृत्व "लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे यांचा राजकीय जीवन संघर्ष
चेतन धोंडीराम घुले, औरंगाबाद. 194

संपादकीय....

मराठवाडा हा पूर्वीपासून मागासलेला विभाग म्हणून ओळखला जातो . या विभागात सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक समस्या मोठ्या प्रमाणात आहेत. या दुर्गम भागातील बीड जिल्ह्यातील परळी वैजनाथ हे एक बारा ज्योतिर्लिंगापैकी पाचवे ज्योतिर्लिंग म्हणून उल्लेख इतिहासात आलेला आहे. तसेच परळी येथील वैद्यनाथ मंदिर हे अद्य ज्योतिर्लिंग समजले जाते. येथील मिळालेल्या एका शिलालेखावरून हे मंदिर प्राचीन असावे असा अंदाज काढता येतो पूर्वेकडील जुन्या घाटाच्या एका दगडावर इ. स. 1108 अशी नोंद आहे. त्यावरून येथील ज्योतिर्लिंग प्राचीन मंदिर आहे हे मात्र निश्चित सांगता येतेयाच ठिकाणी मराठवाड्यातील एक अग्रगण्य जवाहर शिक्षण संस्थेचे, वैद्यनाथ कॉलेज परळी वैजनाथ हे 1968 पासून ज्ञानदानाचे कार्य करत आहे.

आजच्या काळात संपूर्ण जगावर कोरोना सारख्या संसर्गजन्य रोगाचे सावट पसरलेले आहे. आपल्या देशात व महाराष्ट्रात या रोगाची परिस्थिती भयावह निर्माण झालेली आहे. या रोगांचा फैलाव कमी होण्यासाठी शासन मोठ्या प्रमाणात प्रयत्न करत आहे. याच दरम्यान यूजीसी व विद्यापीठ यांनी वर्क फ्रॉम होम ही संकल्पना पुढे आणली. त्यानुसार प्राध्यापकांनी घरी बसून शैक्षणिक काम करावे, त्यामुळे प्राध्यापक व संशोधकांना शिक्षण क्षेत्राचा विस्तार करण्यासाठी व संशोधकांना वाव देण्यासाठी एक दिवसीय राष्ट्रीय आंतरविद्याशाखीय वेबिनार दि. 3 जून रोजी इतिहास, समाजशास्त्र व प्राणिशास्त्र विभागांतर्गत आंतरविद्याशाखीय राष्ट्रीय वेबिनारचे आयोजन"महाराष्ट्रातील दूरदृष्टी नेतृत्व :लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे" या विषयावर होत आहे.

समकालीन महाराष्ट्राचा राजकीय इतिहास लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे यांच्या शिवाय पूर्ण होऊ शकत नाही. संपूर्ण भारत देशातील इतर मागासवर्गीय, दलित, वंचित, उपेक्षित व अल्पसंख्यांक समुदायाचा ते बुलंद आवाज होते. सामाजिक समतेसाठी होण्याकरिता आवाज उठवणारांचा लोकनेता म्हणून त्यांची ख्याती होती. देशभरातील इतर मागासवर्गीयांच्या देशाच्या राजकीय पटलावर नावारुपास येत असताना त्यांचे अकाली दुर्दैवी निधन होणे, हे बहुजन समाजाची फार मोठी हानी आहे व्यक्ती संपतात, परंतु त्यांचे विचार हे अजरामर असतात. लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे साहेबांनी निर्माण केलेले सामाजिक न्यायाची विचारधारा आजही महाराष्ट्राला दीपस्तंभाप्रमाणे मार्गदर्शक घेत आहे.

महाराष्ट्राचे राजकीय, सामाजिक, आर्थिक व शेती विषयक प्रश्नाची उत्तम जाण असणारा तसेच ग्राम पातळीपासून ते देश पातळीवर सर्व राजकीय निवडणुकीचा अनुभव असणारा नेता म्हणून त्यांची ख्याती होती, असा नेता आपल्यातून निघून जाणे, ही महाराष्ट्रासाठी दुर्दैवी बाब आहे. या महामानवाच्या विचाराचा धागा पकडून आमच्या महाविद्यालयात लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे यांच्या 6 व्या पुण्यस्मरण दिनानिमित्त एक दिवशीय वेबिनारचे आयोजन करण्यात आले आहे. या कार्यक्रमाच्या उद्घाटक म्हणून बीड जिल्ह्याच्या खासदार डॉ.प्रीतमताई गोपीनाथराव मुंडे यांच्या हस्ते होणार आहे. कार्यक्रमाचे बीजभाषक पद्मश्री,डॉ तात्याराव लहाने ,(संचालक ,वैद्यकीय शिक्षण व संशोधन मुंबई) प्रमुख व्याख्याते,कुलसचिव डॉ मीना कुटे (SNDT,विद्यापीठ मुंबई),श्री खिमेश बढिया (संघटक, संघर्ष वाहिनी व सचिव, विदर्भ प्राथमिक शिक्षक संघ ,नागपुर)प्राचार्य डॉ विठ्ठल घुले (राजर्षि शाहू कॉलेज परभणी) हे प्राध्यापक, संशोधक, विद्यार्थ्यांना यांना लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे साहेब यांच्या कार्याविषयी मार्गदर्शन करणार आहेत . त्याकरिता 370 प्राध्यापकांनी ऑनलाईन रजिस्ट्रेशन केलेले आहे, जवळ पास 62 शोधनिबंधाची आमच्याकडे आल्याची नोंद आहे. या वेबिनारच्या माध्यमातून आलेल्या शोधनिबंधाची पत्रिका प्रकाशित केली जाणार आहे या वेबिनारसाठी पश्चिम बंगाल, कर्नाटक, गुजरात आणि महाराष्ट्रातून प्राध्यापकांनी निबंध पाठविले आहेत .

हा वेबिनार आयोजित करण्याकरिता जवाहर शिक्षण संस्थेचे सन्माननीय अध्यक्ष मा. जुगलकिशोर लोहिया, उपाध्यक्ष डॉ. दे.घ. मुंडे, श्री फुलचंदराव कराड, सचिव श्री दत्ताप्पा इटके, कोषाध्यक्ष श्री सुरेश अग्रवाल तसेच संस्थेचे सर्व पदाधिकारी महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ.आर. के. इप्पर, उपप्राचार्य डॉ. व्ही. जे. चव्हाण, डॉ. जे. व्ही. जगतकर, प्राध्यापक प्रतिनिधी प्रा. डी के. आंधळे यांनी सहकारी केल्याबद्दल त्यांचा आभारी आहे तसेच आमचे सर्व प्राध्यापक मित्र, शिक्षकेत्तर कर्मचारी, सेवक वर्ग तसेच ज्ञात-अज्ञात यांनी आम्हाला प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष रीतीने सहकार्य केले त्यांचा मनःपूर्वक आभार मानतो.या वेबिनार मध्ये आलेल्या शोधनिबंधाची अल्पावधीत शोधनिबंध स्मरणिका तयार करून दिल्याबद्दल विद्यावार्ता पब्लिकेशन परळी वैजनाथ व त्यांचे सर्व कर्मचारी बांधव यांचे मनःपूर्वक आभार......

धन्यवाद!

-----------समन्वयक-----------

-डॉ. बाबासाहेब शेप, इतिहास विभाग प्रमुख-फोन न.9922224155

-डॉ. रमेश राठोड, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख-फोन न. 9922224511

-डॉ. व्ही. बी. गायकवाड, प्राणीशास्त्र विभाग-फोन न. 9423324891

वैद्यनाथ कॉलेज, परळी-वैजनाथ

42

बीड जिल्ह्याच्या राजकारणात गोपीनाथराव मुंडे यांचे योगदान

डॉ. सखाराम मारुती वांढरे
इतिहास विभाग प्रमुख,
बी.डी.हंबर्डे महाविद्यालय,आष्टी ता.आष्टी जि.बीड

प्रस्तावना :

मराठवाड्यातील प्राचीन संस्कृती प्रधान जिल्हा म्हणून ओळख असलेला 'बीड' जिल्हा महाराष्ट्र आणि मराठवाड्याच्या केंद्रस्थानी आहे. हा जिल्हा पूर्वी हैदराबाद राज्यातील मराठी भाषिका पैकी एक जिल्हा असून हैदराबादच्या निजामाची राजवट या जिल्ह्यावर होती.

या जिल्ह्याची भौगोलिक स्थिती स्पष्ट करताना याचे तीन भौगोलिक विभाग पडतात.एक उत्तरेकडून दक्षिण गंगा म्हणून ओळखली जाणारी गोदावरी नदी व तिची उपनिधि सिंदफणा यांच्या खोऱ्यातील सखल भाग:ज्यामध्ये गेवराई व माजलगाव या दोन तालुक्यांचा बराचसा भाग व्यापलेला आहे.यांची विशेष ओळख म्हणून त्याला 'गंगथडी'असे संबोधले जाते." The Lowland Bhir consists of the Godavari Valley Proper or the 'Gangthadi' on the north, The sindphana Valley along with its tributary valley and the inter fluent between these." बीड जिल्ह्याच्या भौगोलिक सीमा विस्तारामध्ये जिल्ह्याच्या दक्षिणेकडील बालाघाट रांगास विशेष महत्त्व आहे. दख्खनच्या काळया थरातील दगडांचा हा प्रदेश डोंगर माथ्यावरील समतल भाग व त्यावरून वाहणारी मांजरा ही नदी एक विशेष ओळख आहे. बीडच्या भौगोलिक विस्ताराची तिसरी महत्त्वाची बाजू म्हणजे पश्चिमेकडील आष्टी तहसील चा भाग होय. जो सिना नदी पात्राचा भाग म्हणून ओळखला जातो. या जिल्ह्याला मराठवाडा विभागातील विविध जिल्ह्यांच्या सीमा स्पर्श करतात. जिल्ह्याच्या उत्तरेस औरंगाबाद व जालना जिल्हा असून पूर्वेला परभणी व लातूर जिल्हे आहेत.दक्षिणेस उस्मानाबाद जिल्ह्याची सीमा असून पश्चिमेस अहमदनगर जिल्ह्याची सीमा आहे. जिल्ह्याची प्रशासकीय रचना पाहता पूर्वी सात तालुके होते.सद्यस्थितीमध्ये-बीड, माजलगाव,परळी,धारूर,गेवराई,वडवणी, अंबाजोगाई,आष्टी,पाटोदा,केज,शिरूर (कासार)असे एकूण अकरा तालुके आहेत. मराठवाड्याच्या मध्यवर्ती ठिकाणी बीड जिल्हा वसलेला असून जिल्ह्याचे क्षेत्रफळ 106153 चौ. कि.मी.आहे आणि महाराष्ट्राच्या3.44% एवढे शेत्रफळ आहे. यापैकी324.9 चौ.कि.मी.क्षेत्रफळ नागरी भागाने व्यापलेली आहे. तर तर चौरस किमी शेत्रफळ ग्रामीण भागाने घातलेले आहे103.80.4 चौ.कि.मी. शेत्रफळ ग्रामीण भागाने व्यापलेले आहे. वर्तमान स्थितीत जिल्ह्यात एकूण 1365 गावे आहेत व 1018 ग्रामपंचायत आहेत. जिल्ह्यात सहा नागरी क्षेत्र असून त्यापैकी बीड वर्ग नगरपरिषद आहे तर परळी जिल्ह्यात 6 नागरी क्षेत्र असून त्यापैकी 'बीड' अ वर्ग नगरपरिषद आहे.तर परळी व अंबाजोगाई येथे 'ब'वर्ग नगरपरिषद असून गेवराई माजलगाव धारूर येथे'क' वर्ग नगरपरिषद आहेत. जिल्ह्यात एकूण आठ कृषी उत्पन्न बाजार समित्याअकरा तालुके आणि अकराच पंचायत समित्या आहेत. महसुलाच्या सोयीसाठी जिल्ह्याचे दोन भाग आहे. पहिल्या विभागात-बीड, गेवराई,पाटोदा,आष्टी व शिरूर हे तालुके आहेत. तर दुसऱ्या विभागात-अंबाजोगाई, परळी,धारूर, केज, माजलगाव,वडवणी हे तालुके आहेत. बीड जिल्ह्यातील राजकीय वारशा मध्ये

काँग्रेस,कामगार किसान पक्ष, पिपल्स डेमोक्रटिक फ्रंट,साम्यवादी पक्ष, शिवसेना, भारतीय जनता पक्ष,शेतकरी कामगार पक्ष,जनता दल इत्यादी पक्षांनी आपले अस्तित्व कमी-अधिक प्रमाणात दाखवून दिले आहे. बीड जिल्ह्यातील गेवराई तालुक्यात शिवाजीराव पंडित, माजलगाव तालुक्यात सुंदरराव सोळंके, पाटोदा व चौसाळा मतदारसंघात शिरसागर घराण्यातील केशरबाई क्षीरसागर व जयदत्त क्षीरसागर, आष्टी तालुक्यात भीमराव धोंडे,केज तालुक्यात बाबूराव आडसकर,डॉ.विमल मुंदडा व अशोकराव पाटील आणि रेणापूर मतदार संघामध्ये रघुनाथराव मुंडे व गोपीनाथराव मुंडे यांचे नेतृत्व प्रभावशाली राहिले. 1995 सेना-भाजपला महाराष्ट्रात भरघोस यश मिळाले व बीड जिल्ह्यातील गोपीनाथराव मुंडे यांना उपमुख्यमंत्री पदी निवड झाली.

जीवन परिचय:

गोपीनाथराव मुंडे यांचा जन्म नाथ्रा ता.परळी जि.बीड येथील एका सामान्य शेतकरी कुटुंबात 12 डिसेंबर 1949 ला झाला. वडील पांडुरंगराव व आई लिंबाबाई हे कष्टकरी शेतकरी होते. मुंडे यांचे प्राथमिक शिक्षण नाथ्रा येथेच झाले पुढे माध्यमिक शिक्षण परळी येथे जिल्हा परिषद शाळेत झाले. पुढील शिक्षणासाठी ते स्वामी रामानंद तीर्थ महाविद्यालय अंबाजोगाई येथे आले.त्यांनी बी.कॉम. बी.जी.एल.चे शिक्षण पूर्ण केले. त्यांचा विवाह 21 मे 1978 ला प्रज्ञा महाजन यांच्यासोबत झाला. त्यांना पंकजा, प्रीतम, व यशश्री या तीन मुली आहेत.विद्यार्थी चळवळीमध्ये सहभागी होऊन ते गटनेते झाले. गोपीनाथराव मुंडे राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघामध्ये प्रवेश केला.येथूनच आपल्या राजकीय जीवनाची सुरुवात केली. आमदार म्हणून निवडून येण्यापूर्वी त्यांनी सामाजिक राजकीय क्षेत्रात आपली ओळख निर्माण केली होती. ती अशी, "1969-70 मध्ये अखिल भारतीय विद्यार्थी परिषद, अंबाजोगाई, शाखेचे मंत्री.1970--71 मध्ये अ. भा. विद्यार्थी परिषद महाराष्ट्र प्रदेश सदस्य, 1972-73 मध्ये पुणे विधी महाविद्यालयात चिटणीस, 1974 साली जयप्रकाश नारायण मानपत्र समिती पुणे चे अध्यक्ष, 1977 मध्ये जिल्हा जनता पक्षाचे सरचिटणीस, तसेच महाराष्ट्र राज्य जनता पक्षाचे सदस्य, 1978 मध्ये महाराष्ट्र जनता पक्षाचे सरचिटणीस, 1980 मध्ये महाराष्ट्र भारतीय जनता पक्षात सदस्य, जनता युवा मोर्चा महाराष्ट्र प्रदेश अध्यक्ष, एस.टी. दरवाढ विरोधी आंदोलनात भाग, आणीबाणी काळात 16 महिने कारावास,1979-80 मध्ये बीड जिल्हा परिषदेचे सदस्य व जून 1980 मध्ये सदस्यत्वाचा राजीनामा, 1980 मध्ये महाराष्ट्र विधानसभेचे सदस्य म्हणून निवड. महाराष्ट्रातील विधानसभेत ते 1980 ते 2009 पर्यंत सदस्य राहिले. बीड जिल्ह्यातून खासदार म्हणून निवडून आल्यानंतर त्यांना मे 2014 मध्ये नरेंद्र मोदी मंत्रिमंडळात समाविष्ट केले.

स्पष्ट आहे की गोपीनाथराव मुंडे यांचे व्यक्तित्व एका चळवळ्या व संघर्षशील कार्यकर्त्यांचे आहे. त्यांनी पुढील काळात ही अनेक आंदोलने मोर्चे काढून जनसामान्यांच्या प्रश्नावर सरकारला लक्ष देण्यास भाग पाडले त्यांचे संघटन कौशल्य ही उत्कृष्ट होते. म्हणूनच त्यांनी जिल्ह्यात कार्यकर्त्यांची सर्वात मोठी व सशक्त फलटण निर्माण केली. स्थानिक स्वराज्य संस्थेचे पासून नेतृत्वाची सुरुवात करून त्यांनी आमदार, खासदार, उपमुख्यमंत्री व अनेक महत्त्वाच्या पदांवर राहून कार्यभार सांभाळला आहे.

गोपीनाथराव मुंडे व भारतीय जनता पक्ष

गोपीनाथराव मुंडे यांनी सन 1980 पासून बीड जिल्ह्यातून भारतीय जनता पक्षाचे विधानसभेत प्रतिनिधित्व केले आहे. जिल्ह्यातील भा.ज.पा.चे पहिले आमदार म्हणून रेणापूर मतदार संघातून गोपीनाथराव मुंडे हे निवडून गेले. येथून पुढे त्यांनी जिल्ह्यातच नव्हे तर संपूर्ण महाराष्ट्रातच पक्ष वाढ करून पक्षाला बळकटी देण्याचे कार्य केले.

बहुजन,हरिजन,कष्टकरी,शेतकरी,दलित मागास,भटके व तरुण इत्यादी घटकांचा दर्जा उंचावला जावा. त्यांचा सर्वांगीण विकास साधला जावा म्हणून त्यांच्या प्रश्नांवर अनेक वेळा आवाज उठवून चळवळी,आंदोलने,मोर्चे,परिषदा, सभा-संमेलने इत्यादी च्या माध्यमातून त्यांना संघटित करण्याचे कार्य केले. सहाजिकच यातून पक्ष वाढ मोठ्या प्रमाणावर झाली असे दिसून येते. त्यांच्या या पक्षीय कार्याबद्दल संक्षिप्तपणे म्हटले गेले आहे की 1987- 90 या काळात मुंडे गावो-गाव फिरले. गावकऱ्यांचे प्रश्न घेऊन गावोगाव संघर्ष उभारला. त्या वेळी बीड जिल्ह्यात कम्युनिस्ट आणि काँग्रेस यांचे जबरदस्त प्राबल्य होते. पण मुंडे यांनी धडाडीने केलेल्या संघर्षामुळे जनसंघाला आणि नंतर भाजपाला नवी ओळख मिळाली. एकूणच गोपीनाथराव मुंडे यांनी पक्षाला बळकटी देण्याचे कार्य केले.

!बीड जिल्ह्याच्या राजकारणात गोपीनाथराव मुंडे यांचे योगदान:

आपल्या प्रथम आमदारकीच्या काळात त्यांनी पक्ष वाढीवर विशेष लक्ष दिले. याबरोबरच जनतेचे प्रश्न घेऊन लढे दिले. विधानसभेमध्ये ही त्यांनी राज्यातील सामान्य जनतेच्या समस्यांवर अनेक वेळा प्रश्न उपस्थित केले. त्यांचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे होते.(19 ऑगस्ट1981) विजेच्या बिलावर व्याजआकाण्याबाबतचा निर्णय, (21 ऑगस्ट1990) गेवराई तालुक्यात वादळी वारे व पावसामुळे मेलेल्या मेंढ्यांचे नुकसान भरपाई,(31 मार्च1982) पाटोदा तालुक्यासाठी संजय गांधी स्वावलंबन योजनेअंतर्गत 1981- 82 वर्षासाठी मंजूर झालेल्या रकमेचा विनियोग न करण्याची कारणे,(26 मार्च 1983) प्रादेशिक असमतोल दूर करण्यासाठी शासनाने कालबद्ध कार्यक्रम आखणे यावर भाषण व सूचना करून मागण्या मांडल्या.(22 एप्रिल 1983) मराठवाड्याच्या विकासातील असमतोल व मागासलेपण दूर करणे यावर ही भाषण व सूचना केल्या, (29 नोव्हेंबर 1983) राज्यात नुकत्याच संपलेल्या पावसाळ्यात अतिवृष्टीमुळे झालेले नुकसान इत्यादी स्वरूपाचे प्रश्न त्यांनी उपस्थित केले. त्यांच्या विधानसभेतील कार्याचा संक्षिप्त आढावा यावरून असे लक्षात येते की, त्यांनी स्वतःच्या मतदारसंघात पुरताच विचार न करता संपूर्ण महाराष्ट्रातील जनतेच्या प्रश्नांना वाचा फोडण्याचे काम केले.

विधानसभा निवडणूक 1985 मध्ये त्यांना पराभव स्वीकारावा लागला. तरीही ते डगमगले नाही. नव्या उमेदीने कार्य करत राहिले. राज्यात दुष्काळी परिषद घेतली, ज्वारी परिषद भरवली. दुधाला माफक भाव मिळावा म्हणून आंदोलन केले. राज्यातील विविध प्रश्नांसाठी मुंबई व नागपूर विधिमंडळ अधिवेशनावर शेतकरी सामान्यांचे मोर्चे काढले. 1989 ला नागपूर विधानसभेवर कर्ज मुक्ती साठी शेतकऱ्यांचा प्रचंड मोर्चा काढला. कर्जमुक्तीचा हा लढा यशस्वी ठरला. शासनाने कर्जमुक्तीचा निर्णय घेतला. त्यांच्या या कार्याची पावती म्हणून जनतेने 1990 च्या विधानसभेच्या निवडणुकीत प्रचंड मताधिक्य देऊन विधानसभेवर पाठवले. 1990 ते 1995 च्या काळात त्यांनी विधानसभेत अनेक प्रश्न मांडले त्यातील काही ठळक प्रश्न पुढील प्रमाणे आहेत.नेकनूर (ता.जि. बीड) येथील कुटील रुग्णालयाच्या बांधकामास होणारा विलंब, आष्टी तालुक्यातील (जि.बीड)डोईठाण ते महिंदा रस्त्याचे खडीकरण व डांबरीकरण, महाराष्ट्र राज्य वीज महामंडळाची विविध ग्राहकांकडे असलेली थकबाकी हळब (ता.अंबाजोगाई जिल्हा बीड) येथील शैल्य मल्लिकार्जुन शिक्षण संस्थेबाबत, बीड जिल्ह्यातील तालुके 'डी'उद्योग झोनमध्ये समाविष्ट केल्याने तेथील उद्योजकांनी केलेली तक्रार, जवळबन (ता.केज जि. बीड) येथील लघुपाटबंधारे प्रकल्पाचे काम इत्यादी प्रकारचे विविध प्रश्न त्यांनी मांडले व त्यांची अंमलबजावणी करण्यासाठी सतत पाठपुरावा करून ती कामे पूर्ण करण्याचा प्रयत्न केला. याशिवाय सन 1991 राज्यात विशेषत विदर्भ-मराठवाडा येथे निर्माण झालेली दुष्काळ परिस्थितीवर विधानसभेत जोरदार भाषण देऊन सरकारचे लक्ष या भागाकडे केंद्रित केले.1992 ला अनुदान करिता पूरक मागण्यांमध्ये दुष्काळी परिस्थितीवर मात करण्यासाठी रोजगार पिण्याचे पाणी आणि जनावरांचा चारा

उपलब्ध करण्यासाठी उपाययोजना करण्याची त्यांनी मागणी केली. बीड जिल्ह्यातील तालुके'डी ' उद्योग झोनमध्ये समाविष्ट केल्याने तेथील उद्योजकांनी केलेली तक्रार यावर गोपीनाथरावांनी पुढीलप्रमाणे प्रश्न मांडला-"10303 सर्व गोपीनाथराव मुंडे(रेणापूर) हरिभाऊ बागडे (औरंगाबाद-पूर्व)एकनाथ खडसे (एदलाबाद): सन्माननीय उद्योगमंत्री पुढील गोष्टीचा खुलासा करतील काय-1) बीड जिल्ह्यातील गेवराई, माजलगाव, अंबाजोगाई व बीड हे तालुके 'डी 'उद्योग झोन मध्ये समाविष्ट करण्यात आल्याची व त्यामुळे बीड जिल्ह्यातील उद्योजकांना 5 टक्के सबसिडी कमी मिळणार असल्याची तक्रार दि.28 ऑगस्ट 1993 रोजी गेवराई जिल्हा बीड येथील उद्योजक श्री.सुरेश राका यांनी मा.उद्योग मंत्र्यांकडे केली आहे हे खरे आह:2) असल्यास, सदरहू तक्रारीच्या अनुषंगाने शासनाने कोणती कारवाई केली आहे काय:3) अद्याप कारवाई केली नसल्यास विलंबाची कारणे काय आहेत?

श्री.जवाहरलाल दर्डा : 1) होय. 2) व 3) सामूहिक प्रोत्साहन योजना, 1993चा तरतुदी दि.20 मे 1993 च्या शासन निर्णयाद्वारे समाहित करण्यात आल्या. सामूहिक प्रोत्साहन योजना, 1993 च्या तरतुदीनुसार राज्यातील तालुक्यांचे औद्योगिक विकासाच्या दृष्टीने "अ, ब, क, ड, व ड +"असे वर्गीकरण करण्यात आलेले आहे. सदर वर्गीकरणात बदल करण्याबाबत प्राप्त झालेल्या निवेदनांची तपासणी करण्यात येत आहे. दरम्यानच्या काळात मुंबई उच्च न्यायालय औरंगाबाद खंडपीठ यांनी दि.20 मे 1993 चे शासन निर्णयास स्थगिती दिलेली असल्याने प्रकरण न्यायप्रविष्ट आहे."स्पष्टच आहे की गोपीनाथ मुंडे यांनी शेती,सिंचन,आरोग्य, शिक्षण,रस्ते,दुष्काळ निवारण,अतिवृष्टी, नैसर्गिक आपत्ती व नुकसान भरपाई इत्यादी बरोबरच जिल्ह्याच्या औद्योगिक विकासातील अडथळे दूर करण्यासाठी प्रयत्न केले.

सन 1995 च्या काळात राज्यांमध्ये सर्वत्र भाजप- शिवसेनेचे वारे वाहत होते. बीड जिल्ह्यात गोपीनाथरावांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा प्रभाव वाढला होता. भाजप हा सर्वात मोठा पक्ष आहे व जिल्ह्याचा विकास गोपीनाथरावांच्या प्रयत्नाने होऊ शकतो ही भावना वाढीस लागली. याशिवाय त्यांनी जिल्ह्यातील अनेक कामांसाठी जिल्हा परिषद व विधानसभेच्या माध्यमातून प्रयत्न केले होते. रेणापूर मतदार संघाचा व परळी शहराचा बराचसा विकास साधला होता. म्हणूनच 1995 च्या निवडणुकीत तिसऱ्यांदा त्यांना जनतेने निवडून दिले. भाजप-शिवसेनेचे युती शासन महाराष्ट्रात सत्तेवर आले आणि उपमुख्यमंत्री गोपीनाथराव मुंडे यांची नियुक्ती झाली. त्यामुळे बीड जिल्ह्याच्या शिरपेचात मानाचा तुरा रोवला गेला. 1985 ते 1999 या काळातील त्यांच्या प्रमुख योगदानाचा संक्षिप्त आढावा येथे घेणे अपरिहार्य ठरते. तो पुढील प्रमाणे होय -" महाराष्ट्राचे उपमुख्यमंत्री म्हणून निवड ग्रह, अर्थ, पाटबंधारे, ऊर्जा इत्यादी खात्यांचा कार्यभार समर्थपणे सांभाळला. राज्याच्या विकासाला गती देऊन राज्याला नवी दिशा दिली.1) संघटित गुन्हेगारी विरोधात मोका कायदा 2) गुंतवणुकदारांना संरक्षण देणारा कायदा 3) भटके-विमुक्त जमाती साठी वेगळे मंत्रालय 4) इतर मागास जाती व आर्थिक दुर्बलांच्या विकासाकरिता स्वतंत्र महामंडळ 5) पोलीस मॅन्यूअलमधून गुन्हेगार म्हणून उल्लेखित जाती काढून टाकल्या.6) चारशे गुंडांना यमसदनी पाठवून मुंबई व राज्यातील गँगवार संपुष्टात आले. दंगा मुक्त महाराष्ट्र अशी प्रतिमा निर्माण केली. सहकार चळवळीला नवी दिशा आधुनिक तंत्रज्ञान व कार्यक्षम व्यवस्थापन कमी वेळात व कमी पैशात जास्त उत्पादन या त्रिसूत्रीचा अवलंब करून चालवलेल्या देशातील सर्वोत्तम साखर कारखाना, वैद्यनाथ सहकारी साखर कारखान्याचे अध्यक्ष, राज्यात 30 नव्या साखर कारखान्यांची निर्मिती. साखर उद्योगासह नवी दिशा दिली. उसापासून थेट इथेनॉल निर्मिती करणाऱ्या देशातील पहिल्या प्रकल्पाची उभारणी केली.त्याचे मा.लालकृष्ण अडवाणी यांनी उद्घाटन केले.

गोपीनाथराव मुंडे यांनी रेणापूर मतदारसंघाचा कायापालट घडवून आणला. सिंचन क्षेत्र वाढून, वैद्यनाथ सहकारी साखर कारखाना उभा केला व इथेनॉल निर्मिती प्रकल्प उभा केला. याबरोबरच पानगाव येथे पत्रेगेश्वर शुगर मिल खाजगी तत्त्वावरील साखर कारखाना उभा केला.या कारखान्यांच्या माध्यमातून ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांच्या उसाला उच्चतम हमीभाव देऊन शेतकऱ्यांच्या जीवनात आर्थिक क्रांती घडवून आणली. संत जगमित्र सहकारी सूतगिरणी उभारून शेतकऱ्यांच्या कापसाला बाजारपेठ उपलब्ध करून योग्य भाव मिळवून दिला. परळी शहराचा भविष्यातही झाला नसता एवढा विकास साधला. 'स्वच्छ शहर- सुंदर शहर योजना राबवून रस्ते,डांबरीकरण, सिमेंट रस्ते,उड्डाणपूल निर्माण केले. रेणापूर मतदार संघातील अनेक गावांचे रस्ते डांबरीकरण केले.रेणापूर ला तालुक्याचा दर्जा मिळवून त्या ठिकाणी न्यायालय,पंचायत समिती,बस स्थानक विश्रामग्रह,पोलीस स्टेशन,सार्वजनिक बांधकाम विभाग उभारून त्यांच्या सुसज्ज अशा इमारती उभ्या केल्या. शैक्षणिक क्षेत्रातही आमूलाग्र बदल घडून आणला. वेगवेगळया गावांच्या ठिकाणी विद्युत जोडणी साठी 133 के.व्ही. उपकेंद्रे पाणीयोजना,प्राथमिक आरोग्य केंद्रे निर्माण केली. म्हणूनच आजही ते लोकप्रिय आहेत. आपल्या कार्याची साक्ष देताना गोपीनाथराव मुंडे म्हणतात

"प्रिय मतदार बंधु भगिनींनो,सप्रेम नमस्कार 1995 साली राज्याचे उपमुख्यमंत्रीपद आपल्या आशीर्वादाने मला मिळाले. उपमुख्यमंत्रीपदाचा साडेचार वर्षाच्या कार्यकाळात गेली पंचवीस वर्ष मी मतदार संघाच्या विकासाचे पाहिलेले स्वप्न पूर्ण करू शकलो. रेणापूर तालुक्याची निर्मिती मतदारसंघातील कोरडवाहू शेती पाण्याखाली आणण्यासाठी भंडारवाडी, गुंजाळवाडी,दैठणाघाट,मुरंबी,मोरवड येथे साठवण तलाव उभारले. या भागात वीज होती,पण ती सुरळीत मिळत नव्हती. त्यासाठी मतदार संघात पंधराहून अधिक सबटेशन उभा केली. गेल्या दहा वर्षांच्या काळात सोळा हजाराहून अधिक दारिद्ररेषेखालील कुटुंबांना घरकुले मिळवून दिली. शेतकऱ्यांच्या जीवनात आर्थिक क्रांती घडवण्यासाठी वैद्यनाथ सहकारी साखर कारखाना,जगमित्र सहकारी सूतगिरणी या प्रकल्पांमुळे मतदारसंघातील साडेतीन हजार युवकांना रोजगार उपलब्ध झाला आहे. या विविध प्रकल्पांमुळे शेतकऱ्यांच्या जीवनात आलेल्या आर्थिक क्रांतीमुळे कूडात राहणारा शेतकरी आज तारसाच्या घरात राहताना दिसून येतो. मतदार संघातील प्रत्येक गावापर्यंत रस्ता,वीज आणि पाणी या मूलभूत सुविधा पुरविण्याचा प्रयत्न केला आहे. हे सर्व आपल्या आशीर्वादामुळेच करू शकलो".

रेणापूर मतदार संघातील आमदारांच्या राजकीय-सामाजिक व इतर योगदानाचा अभ्यास करताना असे जानवते की रेणापूर मतदारसंघातील प्रारंभीच्या काळातील आमदार वामनराव देशमुख, गंगाधर आप्पा चौधरी, अण्णासाहेब गीते, व रघुनाथराव मुंडे यांच्या काळात तालुक्यांच्या व मतदारसंघाचा विकास हा मंद गतीनेच झाला. पंडितराव दौंड यांचा पाच वर्षाचा काळ मात्र वादळी ठरला त्यांनी खऱ्या अर्थाने विकास कसा व्हायला पाहिजे हे दाखवून देण्याचे प्रयत्न केले. पुढे मात्र गोपीनाथराव मुंडे यांना प्रदीर्घ काळ या मतदार संघाची व बीड जिल्ह्याची सेवा करण्याची संधी मिळाली. त्यांनी खरोखरच परळी व रेणापूर सह खेड्यापाड्यांचा विकास साधला आहे.

निष्कर्ष-

गोपीनाथराव मुंडे हे महाराष्ट्र राज्यात भारतीय जनता पक्षाचे चेहरा होते. विधानसभेत भारतीय जनता पक्षाचे विरोधी पक्ष नेता म्हणून त्यांनी नेतृत्व केले होते. त्यांचे नाव महाराष्ट्रामध्ये जनता पार्टी वाढविणाऱ्या मध्ये होते. ते मागासवर्गीयांमध्ये चांगला प्रभाव असलेले ओबीसी नेते होते.गोपीनाथराव मुंडे यांनी बीड जिल्ह्याच्या राजकारणात विकास करून कायापालट घडवून आणला. त्यांनी स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या माध्यमातून शेती सुधार,सिंचन सुधारित शेती,मोठ्या दुग्ध-

व्यवसाय,रस्ते,शिक्षण,आरोग्य व पाणीपुरवठ्याची मोठ्या प्रमाणात कामे केली गेली. त्यामुळे ग्रामीण भागाचा कायापालट झाला. नगरपालिकेच्या माध्यमातून शहरांचा विकास साधला गेला. यात बीड, परळी, अंबाजोगाई ही शहरे अधिक विकसित झाली. शेतीच्या क्षेत्रात आमुलाग्र बदल घडवून शेतकरी जीवनात आर्थिक क्रांती झाली. मोठ्या प्रमाणात रोजगार उपलब्ध झाला. कारखानदारी,उद्योग,व्यवसाय वाढीस लागले. रेणापूर मतदार संघाचा विकास गोपीनाथराव मुंडे यांनीच साधला. रेणापूर तालुका निर्माण करून परळी तालुक्याच्या औद्योगिक विकासाला चालना दिली. ऊस कारखानदारी सुरू करून सर्वाधिक भाव दिला व देशातील पहिला इथेनॉल प्रकल्प सुरू केला. याच बरोबर सर्वेसर्वा गोपीनाथ मुंडे यांनी जिल्ह्यात पक्ष मजबूत बनवून काँग्रेसला पिछाडीवर टाकले. सामूहिक विवाह चळवळीत गोपीनाथराव मुंडे यांचे योगदान महत्त्वाचे आहे.

संदर्भ साधने :

1)Setu Madhav Pagadi - The Beed District Gazette

2) महाराष्ट्र विधानमंडळ विधानसभा व विधान परिषद सदस्यांचा संक्षिप्त जीवन परिचय (1980 - 85) - महाराष्ट्र विधानमंडळ सचिवालय मुंबई 1982

3) सं.राजेंद्र सरग जिल्हा माहिती अधिकारी, बीड.- बीड जिल्हा निवडणूक पूर्वपीठिका 2004

4)www.wikipedia

5) सं.रत्नाकर मोतिराम वरपे - दै.झुंजार नेता शनिवार, दि.12 डिसेंबर 2009 मा. खा.गोपीनाथराव मुंडे,विशेषांक

6) वचनपूर्ती व वचननामा आ. गोपीनाथ मुंडे - अध्यक्ष, भाजपा परळी, अंबाजोगाई रेणापूर

7) सं.सुंदर लटपटे - साप्ताहिक महाराष्ट्र 15 डिसेंबर 2003

(SJIF) Impact Factor-7.675 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

June -2020

ISSUE No-CCXXXV(235)

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor :
Director
Aadhar Social Research &,
Development Training Institute,
Amravati.

Dr. R.S.Satbhai
Executive Editor
Local Secretary
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti

Guest Editor

Dr. S.R.Nimbore
Principal
Adv.B.D.Hambarde
Mahavidyalaya Ashti

Dr. Satish Kadam
President,AMIP&
Head,Dept of History
YCM,Tuljapur

Dr. Shivraj Bokade
Secretary,AMIP&
Head,Dept of History
YC,Nanded

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Impact Factor – 7.675 ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

JUNE - 2020

ISSUE No – CCXXXV (235)

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor :
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr. R.S.Satbhai
Executive Editor
Local Secretary
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya Ashti

Guest Editor

Dr. S.R.Nimbore
Principal
Adv.B.D.Hambarde
Mahavidyalaya Ashti

Dr. Satish Kadam
President,AMIP&
Head,Dept of History
YCM,Tuljapur

Dr. Shivraj Bokade
Secretary,AMIP&
Head,Dept of History
YC,Nanded

Aadhar International Publication

© All rights reserved with the authors & publisher

Editorial Board

Chief Editor -
Prof.Virag S.Gawande,
Director,
Aadhar Social Research &,
Development Training Institute, Amravati. **[M.S.] INDIA**

Executive-Editors -

- **Dr.Dinesh W.Nichit** - Principal, Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage, **Walgaon.Dist. Amravati.**
- **Dr.Sanjay J. Kothari** - Head, Deptt. of Economics, G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage Chandur Bazar Dist. Amravati

Advisory Board -

- **Dr. Dhnyaneshwar Yawale** - Principal, Sarswati Kala Mahavidyalaya , Dahihanda, Tq-Akola.
- **Prof.Dr. Shabab Rizvi** ,Pillai's College of Arts, Comm. & Sci., New Panvel, Navi Mumbai
- **Dr. Udaysinh R. Manepatil** ,Smt. A. R. Patil Kanya Mahavidyalaya, Ichalkaranji,
- **Dr. Sou. Parvati Bhagwan Patil** , Principal, C.S. Shindure College Hupri, Dist Kolhapur
- **Dr.Usha Sinha** , Principal ,G.D.M. Mahavidyalay,Patna Magadh University.Bodhgay Bihar

Review Committee -

- **Dr. D. R. Panzade,** Assistant Pro., Yeshwantrao Chavan College, Sillod. Dist. Aurangabad (MS)
- **Dr.Suhas R.Patil** ,Principal ,government College Of Education, Bhandara, Maharashtra
- Dr. **Kundan Ajabrao Alone** ,Ramkrushna Mahavidyalaya, Darapur Tal-Daryapur, Dist-Amravati.
- **DR. Gajanan P. Wader** Principal , Pillai College of Arts, Commerce & Science, Panvel
- **Dr. Bhagyashree A. Deshpande**, Professor Dr. P. D. College of Law, Amravati

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responcible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers.

- **Executive Editor**

Published by -

- **Prof.Virag Gawande Aadhar Publication Amravati 444604**

Email : aadharpublication@gmail.com **Website :** www.aadharsocial.com **Mobile : 9595560278**

© All rights reserved with the authors & publisher

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-9308
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, | June 2020
Issue No,235

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	Indian nation in the Booker-Winner Indo-Anglian Novelists	Dr. Amit Yograj Kapoor	1
2	Fiction of Indian Booker Prize Winners: A historical approach	Dr. Abhay Shinde	7
3	Online shopping ..Its opportunities and challenges.	Mrs. Agrawal Nikita Kachrulal	9
4	Dealing With Fifth Generation Wireless Technology for Mobile Cloud Computing	Antima Bhimrao Shendge	13
5	Arun Kolatkar: A Painter of Rustic Maharashtra	Mr. Swapnil Alhat	20
6	Multidisciplinary practices in Indian Modern Art	Arun Bhagwan Suryawanshi	24
7	Government Schemes and rural development	Dr. Bhagwan Shankarrao Waghmare	28
8	Women in Natural Resource Conservation	Ku. Amrapali Eknath Bhiogade	32
9	A Comparative study of poultry industry and Indian Economy	Dr.Bhosle Vasant Keshav /Mr.Jadhav Ganesh Kantilal	38
10	Dehvli Language and Culture Of Bhils	Bhushan Arun Hirbhagat	43
11	Political System in Ancient India - A Study with reference to Neeti Texts	Dr. Bokare Tukaram Eknathrao	47
12	Medieval monastery tradition and work of Rajur monastery	Prof. Damre Shailja Shankarrao	52
13	A Study of Perception of Farmers towards Organic Farming in Jabalpur district of Mahakaushal region of Madhya Pradesh	Deepak Agrawal	55
14	Diabetes	Dr Kalpana Panditrao Korde	59
15	Dalit Movement after Dr. Babasaheb Amebedkar in India: Challenges, problems & path forward	Dr Mohini Kumari	64
16	Indian Temples and the Erotic Sculptural Art	Dr. R. R. Pimpalpalle	77
17	Textile Industry in India	Dr. Sarita Dinkarrao Deshmukh	85
18	Digital Teaching-Learning: Impact On The Education System	Dr. Alka Dahikar	88
19	National Security and Climate Change	Dr. Kiran Chakre	94

170	लोकमान्य टिळक –एक बहुआयामी व्यक्तिमत्व डॉ.स्वराली चंद्रकांत कुलकर्णी	768
171	शाहूकालीन वाघजाई दुर्लक्षित अनमोल ठेवा प्रा. उमा उत्तम पाटील	773
172	वेदकालीन पर्यावरण जागृती– एक अभ्यास प्रा. डॉ. उमेश अशोक साळुंखे	777
173	स्त्री शिक्षणामधील क्रांतीसुर्य महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे कार्य आणि योगदान : एक ऐतिहासिक अभ्यास प्रा. डॉ. वंदना राजेश शिंदे	781
174	पं. श्रीधरशास्त्री पाठक यांचा जीवन वृत्तांत डॉ.रावसाहेब भीमराव नेरकर	786
175	स्वराज्याची राजधानी रायगड किल्ल्यातील तलाव व टाक्यावरील देवदेवतांच्या व प्राण्याच्या प्रतिमा **विनायक महादेव माने**	789
176	मराठवाडयातील मंदिरे स्थापत्यकलेचा अभ्यास प्रा. विनायक नथुराम तंत्रे	792
177	जनसामान्यांची दैवता–श्री.विठ्ठल प्रा.सोनाली कैलास गिरी	797
178	भारतीय इतिहासातील प्रबोधन चळवळीचे महत्व डॉ. सखाराम मारूती वांढरे	800
179	मोगल लष्करातील शस्त्रास्त्रे – एक अध्ययन प्रा. योगेश मारोती करवाडे	803
180	जैन धर्म तत्त्वज्ञान व नीतिमुल्य **प्रा.डॉ.योगेश जगन्नाथ कोरडे**	806
181	शिवकालीन न्यायव्यवस्था प्रा.झरेकर रमेश सोनू,	809
182	लोकसंगीताचे महत्व "गीतम, वादयम् नर्तनम् च त्रयम् संगीतमयुच्यते " प्रा.वैशाली विजय सरोदे (वाटकर)	813
183	महाराष्ट्रातील मातंग समाज चळवळ – २०२०: एक आकलन डॉ. माणिक सोनावणे	816
184	मराठी वाङ्मयाचा प्रारंभिक इतिहास श्री. अनिल रामचंद्र महाजन	822
109	डॉ.आंबेडकरांचे भारतातील लहान–लहान तुकड्यांमध्ये विभागलेल्या शेती विषयी विचार गव्हांदे रवि शामराव	826
185	सातारा जिल्ह्यातील शेतकऱ्याची धारण क्षमता डॉ. अशोक शिवाजी जाधव	831
186	शहाजीराजेंचे निजामशाहीशी असलेले सहसंबंधाचे अवलोकन **अमोल अंकुशराव मिठे /प्राचार्य डॉ.आर.एस.फुन्ने**	836
187	भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामात स्त्रियांना सहभाग घेण्यास सहाय्यभूत ठरलेले घटक -विशेष संदर्भ नाशिक विभाग **मंजुश्री अप्पासाहेब जाधव /डॉ. पंकजकुमार शंकर प्रेमसागर**	838
188	शिवकालीन जलव्यवस्थापन व किल्ले प्रशासन डॉ.कोकीळा अ. गावंडे	843
189	भारताच्या विकासात ग्रामीण भागाची भुमिका प्रा.डॉ.विजया साखरे	846
190	महात्मा जोतीराव फुले यांचे समाजिक सुधारणा कार्य. सुनिलकुमार सुखदेव शेंडे	849
191	मध्यप्रदेश के मध्य नर्मदा क्षेत्र मे व्यापारिक दृष्टिकोण से रेल मार्गो का अध्ययन (आजादी के पश्चात) विनोद राय	853

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Issue No,235

ISSN : 2278-9308
June 2020

भारतीय इतिहासातील प्रबोधन चळवळीचे महत्व

डॉ. सखाराम मारूती वांढरे,
इतिहास विभाग प्रमुख कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
आष्टी जि. बीड

प्रस्तावा:-

एकोणिसाव्या शतकापासून हिंदुस्तानातील अनेक नवनविन क्षेत्रात बदल घडून आले. या बदलामुळे या देशाची कायापालट होण्यास मदत झाली. एकोणिसाव्या शतकाच्या आरंभीच ईस्ट इंडिया कंपनीने भारतात आपली राजवट स्थिर केली. ब्रिटीश राजवटी बरोबरच युरोपातील प्रबोधनाच्या विचाराचेही भारतात आगमन झाले. स्वातंत्र्य, समता व बंधुता या तत्वांचा भारतीयांवर परिणाम होऊ लागला. मानवी जिवनाकडे पाहण्याचा नवा शास्त्रीय दृष्टीकोन समाजात मूळ धरू लागला. अंधश्रध्देची जागा विवेकांनी व तर्कानी घेतली. त्यामुळे आचार व विचारात बदल होऊ लागले. प्रत्येक गोष्टीचा चिकीत्सकपणे विचार होऊन तिचा स्वीकार होऊ लागला. मिशनरीने सुरू केलेल्या शैक्षणिक कार्यामुळे भारतीय तरूणांना उदारमतवादी, पुरोगामी विचार प्रणालीचे बाळकडू शिक्षणाच्या माध्यमातून मिळू लागले. इंग्रजी शिक्षणामुळे नवशिक्षितांची अशी एक पिढी तयार झाली. या नवशिक्षितांना हिंदू:धर्मातील रूढी, अंधश्रध्दा व धर्माच्या नावाखाली चालणारी बुवाबाजी इ. गोष्टीबदद्ल तिरस्कार वाटू लागला. काही नवशिक्षितांना हिंदूधर्माच्या सांस्कृतिक ठेव्यात काही अनमोल गोष्टी असून त्यात शिरलेल्या अनिष्ट चालीरिती रूढी व कर्मकांड यांना बाजूला केल्यास खऱ्या धर्मतत्वांची ओळख पटेल असे वाटू लागले. या सर्व विचारांचा परिणाम म्हणजे भारतीय समाजात सामाजिक व धार्मिक सुधारणा चळवळी सुरू झाल्या.

ब्राम्हो समाज व सामाजिक सुधारणा:-

भारतीय संस्कृतिचे पुनरूज्जीवन करण्यासाठी व हिंदू धर्मातील अनिष्ट प्रथा नष्ट करण्यासाठी राजाराम मोहन रॉय यांनी ब्राम्हो समाजाची स्थापना केली. मरगळलेल्या हिंदू समाजात नव चैतन्य आणले. हा त्या मागील त्यांचा हेतु होता. स्त्री उध्दाराचे महत्वाचे कार्य पार पाडले सती प्रथा, बालविवाह, बहूपत्नीत्व व पडदा पध्दती इ. प्रथांना ब्राम्हो समाजाने विरोध केला. ब्राम्हो समाजाच्या प्रयत्नामुळेच ब्रिटीश सरकारने सतीबंदी व सिव्हील मॅरेज ॲक्ट पास केला. अनिष्ट रूढी, प्रथा व परंपरा या विरोधात त्यांनी सभासम्मेलनातून भाषणे दिली.

आर्य समाज व सामाजिक सुधारणा:-

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी लाहोर या ठिकाणी आर्य समाजाची शाखा स्थापन केली. या समाजाने जातीभेद, जातीव्यवस्था, अस्पृश्यता पालन यांना विरोध दर्शविला वर्ण हा जन्मावर नव्हे तर गुणकर्मावर अवलंबुन असतो असे त्यांनी सांगितले पडदा पध्दती, हुंडा पध्दती, बहुपत्नीत्व, देवदासी या प्रथांवर प्रहार करीत असतानाच आंतरजातीय विवाहाचे त्यांनी समर्थन केले. बालविवाह करने अनुचित मानले. पती निधनानंतर त्यांच्या विधवा पत्नीस सतीची सक्ती करणे ही अमानवी प्रथा असून ती बंद करण्यासाठी प्रचार मोहिम या समाजाने राबविली. या समाजातर्फे अनाथालये व विधवाश्रम काढण्यात आले. नैसर्गिक आपत्ती काळात या समाजाने आर्थिक मदत केली.

सत्यशोधक समाज व सामाजिक सुधारणा:-

सामाजिक विषमता व अन्याय शोषण यांवर आधारलेल्या प्रचालित समाजव्यवस्थेत बदल घडून आणावयाचा असेल तर त्यासाठी संघटना हवी ही गरज ओळखुन २४ सप्टेंबर १८७३ रोजी पुण्यात सत्यशोधक समाजाची स्थापना म. फुलेंनी केली. सत्यशोधक समाज शाखेमधुन कनिष्ठ

जातीच्या समाजामध्ये शिक्षणाचा प्रसार घडून आणने, धार्मिक विधी पुरोहिताशिवाय पार पाडणे, सामान्य लोकांना भूतप्रेत जादूटोना इत्यादी गोष्टींच्या भीतीपासुन मदत करणे.

म. फुले यांनी समाजात अन्याय धर्माच्या नावावर चाललेले शोषण या विरूध्द आवाज उठविला. सत्यशोधक पध्दतीने २५ डिसेंबर १८७२ रोजी पहिला विवाह लावला पुराहितशाहिला विरोध करून त्यांनी पुरोहिताशिवाय सत्यशोधक पध्दतीने लग्ने लावली. सामाजिक समतेसाठी प्रदिर्घ लढा दिला. त्यांच्या या कार्यामुळे कनिष्ठ समाजात जागृती झाली.

सामाजिक सुधारणेची साधने व मार्गः-

सुधारणा घडवून आणण्यासाठी सुधारकांनी शिक्षणावर फार मोठा भर दिला. सुधारणांसाठी सुधारकांनी हाताळलेला दूसरा महत्त्वाचा मार्ग म्हणजे लिखान. अनेक सुधारकांनी ग्रंथांच्या माध्यमातुन सुधारणाविषयक विचार मांडले. भारतात वृत्तपत्रे ही पाश्चात्यांची देणगी होती. लोकसंपर्कासाठी हे साधन अतिशय प्रभावी होते. तत्कालीन सर्वच नेत्यांनी वृत्तपत्रे व नियतकालिके यांचा मोठया प्रमाणावर वापर केला. महत्वाची उदाहरणे सांगायची झाली तर राजाराम मोहन रॉय यांचे संवादकौमोदी, आचार्य बाळशास्त्री जांभेकरांचे दर्पण व दिगदर्शन, लोकहितवादींची शतपत्रे, महात्मा फुल्यांच्या सत्यशोधक समाजाचे दीनबंधु, आगरकरांचे सुधारक, दक्षिणेतील विरेसलिंगम पंतलुचे हास्यसंजीवनी यांचा उल्लेख करता येईल. काही संस्था स्थापन करून संस्थात्मक पातळीवरही सुधारनाचे प्रयत्न झाले. उदा. राजाराममोहन रॉय यांचा ब्राम्होसमाज दयानंद सरस्वतीचा आर्यसमाज महाराष्ट्रातील प्रार्थना समाज न्या रानडयांच्या पुढाकारानं सुरू झालेली सामाजिक परिषद म. फुलेंचा सत्यशोधक समाज दक्षिणेतील विरेसलिंगम् पंतलुंनी स्थापना केलेला संघ संस्कारण समाजम्, स्वामी विवेकांनी स्थापन केलेले रामकृष्ण मिशन, इत्यादी सुधारणा घडवून आणण्यासाठी आदि सुधारकांनी प्रयत्न केले.

धर्मसुधारणाः-

जी गोष्ट व्यक्तीची तीन देशाची. खरी उन्नती व्हावयाची असेल तर प्रथम उन्नत धर्माचा प्रसार झाला पाहिजे. सुधारकांना प्रस्तापित धर्म प्रगतीतील अडथळा वाटला अनेकेश्वरवाद, मुर्तिपूजा, आचारधर्माचा प्रभाव, पुनर्जन्मावर विश्वास, दैववाद, रूढी—परंपरांचा प्रभाव व समाज जीवनावर धर्माचा अति पगडा ही मध्ययूगीन हिंदू समाजाची वैशिष्ट्य होती. मध्ययुगात हा धर्म खटकला नाही पण बुध्दीवाद. विवेकनिष्ठा, एकता, विज्ञाननिष्ठा, मानवतावाद, व्यक्तिस्वातंत्र्य व समता या नवीन प्रेरणा घेवून आलेल्या आधुनिक युगात नवशिक्षितांना या धर्मात अनेक दोष दिसू लागले. आता एकेश्वरवाद, विश्वधर्म, विवेकनिष्ठा मानवतावाद व एकता यावर आधारित धर्मविचार पुढे आले. सुधारकांनी भौतिकप्रगतीला महत्व दिले. धर्म व व्यवहार यांची फारकत केली. मूर्तिपूजा, रूढीपरंपरा व पोथीनिष्ठा यांना विरोध केला. या सर्व सुधारकांनी कर्मकांडामध्ये व स्वर्ग—नरक यांच्यात अडकलेल्या धर्माला आपल्या परीने शुध्द स्वरूप देण्याचा प्रयत्न केला. म्हणूनच राजाराममोहन रॉय यांनी चार वेद पाच उपनिषदे यांचे बंगालीत भाषांतर केले. रॉय यांची ब्राम्हो समाज संख्या याच धार्मिक विचारावर आधारित होती. पुढे विवेकानंदांनीही वेदांतातील कर्मवादाचा पुरस्कार केला. स्वामी दयानंद सरस्वतींनी 'वेदाकडे परत जा' असा संदेश दिला. महाराष्ट्रात विष्णूबाबा ब्रम्हचारींनी 'वेदांत धर्मप्रकाश' या आपल्या ग्रंथातून वेदांचे प्रामान्य प्रतिपादन केले. तर काहींनी सर्वसामान्य आवाक्यातील भक्तीमार्गाचा स्वीकार केला. जोतिबा फुल्यांच्या सार्वजनिक सत्यधर्माचा पाया नीतीबरोबरच भक्ती हाही होता.

या सर्व धर्मसुधारकांनी चांगल्या वागणुकीवर फार मोठा भर दिला. या सुधारकांची नीतीची कल्पना पारंपरिक नीतीकल्पनेपेक्षा वेगळी होती. धर्म व आज्ञापालन याऐवजी विवेकबुध्दी हा सुधारकप्रणीत नीतीचा आधार होता. काय चांगले काय वाइट हे कळण्याची क्षमता — विवेकबुध्दीही प्रत्येकात असते. शिक्षणाच्या सहाय्याने हि विवेकबुध्दी विकसीत करता येते. या भूमिकेतून सुधारकांनी पाश्चात्य शिक्षणावर भर दिला. धर्मसुधारकांनी पुरस्कारलेल्या या सुधारणा त्यांच्या मते विश्वधर्माच्या स्थापनेच्या दिशेने टाकलेले पाउल होते. त्याचे अंतिम ध्येय विश्वधर्म स्थापनेचे होते. त्यामूळे या लोकांनी विविध धर्मांचा अभ्यास केला होता. तसेच त्यातील मूल्यांचा स्विकारही केला होता. आर्य समाजाने धर्मांतरितांना शुध्द करून परत हिंदू धर्मात घेण्यासाठी

शुध्दीकरण मोहीम उघडली. अशा प्रकारचे शुध्दीकरण करताना बाळशास्त्री जांभेकरांना हिंदू समाजातील सनातनींचा फार मोठा विरोध सहन करावा लागला.

सारांश:-

ऐहिकता, मानवतावाद, विवेकनिष्ठा, स्वातंत्र्य व समता या आधुनिक मुल्यांवर आधारित अशा धार्मिक व सामाजिक सुधारणांचा पुरस्कार काही विचारवंतांनी केला. त्यामुळे धार्मिक व सामाजिक व्यवस्थेकडे जाणीवपुर्वक पाहण्याचा नवा दृष्टीकोन तयार झाला. या सुधारणा चळवळींचे राष्ट्रवादाच्या संदर्भात महत्व मोठे होते. कारण एकतर सुधारकांचा दृष्टीकोन हा राष्ट्रवादी होता. आणि त्यांच्या कार्यामुळे राष्ट्राभिमान व राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण होण्यासाठी मदत झाली.

ब्रिटीशांच्या झालेल्या पराभवाचे कारण भारतीय समाजाच्या अवनतीत आहे असे काही विचारवंताचे मत होते. त्यांना भारतीय समाजात व प्रस्थापित धर्मामध्ये अनेक दोष आढळले ब्रिटीश प्रशासन, ब्रिटीश अधिकारी, खिस्ती धर्मउपदेशक व पाश्चात्य शिक्षण याद्वारे पाश्चात्य जगातील आधुनिक मुल्ये व विचार यांचा प्रसार या विचारवंतामध्ये झाला होता. त्यातूनच समाजाची व धर्माची सुधारणा करण्याचे प्रयत्न या नव्या नेत्यांनी केले.

आगरकरांच्या मते स्वातंत्र्यासाठी समाज एकसंघ असणे आवश्यक होते. परंतु भारतीय समाज अनेक दोषांमुळे, विशेषत: जातीभेदामुळे दुभंगलेला होता. हा भेद व दोष दूर केल्या शिवाय हा देश, हा समाज आपला आहे. असे लोकांना वाटणार नाही. त्यामुळे साहजिकच आगरकरांना स्वराज्यासाठी आधी सामाजिक सुधारणा आवश्यक वाटली. सुधारकांनी एकीकडे भारतीय समाजावर टिका केली तर दुसरी कडे त्यांना भारतीय परंपरांचा, धर्माचा व संस्कृतीचा अभिमान ही होता. म्हणुन आपल्याला या सुधारणा चळवळीमध्ये पुनरूज्जीवन दिसुन येते. या सुधारणांची बिजे आपल्या इतिहासात, संस्कृतीत आहेत. हा त्यांचा विश्वास होता. म्हणूनच सुधारणांविषयी विचार मांडतांना सुधारकांनी नेहमी इतिहासाचा आधार घेतला. यातूनच इतिहासाकडे पाहण्याचा एक वेगळा दृष्टीकोन या काळात निर्माण झाला. एक राष्ट्रीयत्वाची भावना सुधारकांच्या विचारातून व कार्यातून दिसून येते. सामाजिक व धार्मिक सुधारणांचे क्षेत्र वरकरणी प्रादेशिक वाटले तरी ते राष्ट्रीय स्वरूपाचेच होते.

संदर्भ:-

1. जावडेकर, शं. द. आधुनिक भारत, कांटिनेंटल प्रकाशन, पुणे, १९७९ पुनर्मुद्रन
2. तळवळकर गोविंद, नवरोजी ते नेहरू, मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई, १९८९, व्दितीयावृत्ती
3. Chandra, Bipin, India's struggle for independence 1857-1947, Viking, New Delhi, 1996
4. Desai, A.R. Social background of Indian Nationalism, Popular Prakashan Mumbai 1984, 5th edition reprint.
5. Limaue, Madhu, Indian National Movement-its Ideological and socio-economic dimensions. Radiant Publishers, New Delhi, 1989.
6. Mujumdar, R.C.(ed), The History and Culture of the Indian people, V01.X, British paramountcy and Indian Renaissance, Part 2 ,Bharatiya Vidya Bhavan Bombay, 1981,2nd edition.
7. Sarkar sumit, Modern India-1885-1947, macmillan Indian Limited, New Delhi, 1984 reprint.

विद्यावार्ता®

SPECIAL ISSUE-2020

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

शंकरराव पाटील महाविद्यालय, भूम व

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

यांच्या संयुक्त विद्यमाने

"राजर्षी शाहू, महात्मा फुले, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान" या विषयावर

एक दिवसीय राष्ट्रीय आंतरविद्याशाखीय परिषद

प्राचार्य

डॉ.श्रीकृष्ण चंदनशिव

12) फुले शाहु आंबेडकर यांची आरक्षण विषयक भुमिका
प्रा. मदन कचरु मगरे, जालना ||47

13) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार : एक अभ्यास
प्रा. माळगे सविता शंकरराव, उस्मानाबाद ||49

14) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार
श्री. आप्पासाहेब विनायक माळी ||52

15) शाहू महाराज यांचे कृषी विषयक विचार एक दृष्टीक्षेप
प्रा. कळसकर मनिषा पद्माकर, कळंब ||53

16) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या शैक्षणिक विचारांचा चिकित्सक अभ्यास
प्रा. घाडगे मिलिंद व्यंकटी, रायगड ||56

17) राजर्षी शाहू महाराज यांचे जलव्यवस्थापन विषयक विचार
प्रा.डॉ. बी. बी. लोंखडे, पाटोदा ||59

18) महात्मा जोतीराव फुले यांचे आर्थिक विचार
दत्तात्रय माणिक सावंत, औरंगाबाद ||62

19) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्री विषयक विचार व कार्ये
प्रा. सिध्देश्वर चंद्रकांत सुरवसे, तुळजापूर ||65

20) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक विचार
माधव चांदु वाघमारे, औरंगाबाद ||67

21) फुले, शाहू, आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार
डॉ. सखाराम मारूती वांढरे, बीड ||69

22) 'महात्मा फुले यांचे शेतीविषयक विचार'
प्रा. डॉ. दैवशाला चत्रभुज रसाळ, उस्मानाबाद ||71

23) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरयांच्या शैक्षणिक विचारातील क्रांतिकारकत्व
प्रा.डॉ. कैलास महाले, अहमदनगर ||75

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

21

फुले, शाहू, आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार

डॉ. सखाराम मारूती वांढरे
इतिहास विभाग प्रमुख, अॅड.बी. डी. हंबर्डे महाविद्यालय,
आष्टी ता. आष्टी जि. बीड

प्रस्तावना:-

फुले, शाहू, आंबेडकर यांचे विचारच समाजाला खरी दिशा देवू शकतात. त्यापैकीच महाराष्ट्र हा पुरोगामी विचाराचा आहे. आज भारतात जातीवाद असला तरी त्याची धार बोथट झालेली आहे. आजही समाजात विषमता दिसून येत असली तरी त्याची तीव्रता व प्रमाण पूर्वीसारखे राहिलेले नाही. ह्याचे श्रेय फुले, शाहू, आंबेडकर ह्यांना व त्यांच्यासारख्या अनेक समाजसुधारकांना जाते. महात्मा ज्योतीराव फुले, राजर्षी शाहू महाराज आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार अलग करता येण्यासारखे नाहीत. या तिन्ही महापुरूषांवर युरोपातील प्रबोधनाच्या चळवळीचा परिणाम झालेला दिसून येतो. या चळवळीत जे विचारवंत होते त्यांचा परिणाम फुले, शाहू, आंबेडकर यांच्यावर झालेला दिसून येतो. या चळवळीला पुनरोजिवनवादी चळवळ असे म्हणतात. अशा प्रकाराचे पुनरोजिवन ज्ञानाचे विचारांचे व चळवळीचे होते असे म्हटले तरी वावगे ठरणार नाही. या प्रबोधन चळवळीची हि तिन महापुरूषे आपत्मे आहेत. असे म्हटले जाते कारण सन १८२७ ते १९५६ हा फुले, शाहू, आंबेडकर यांच्या विचारांचा कालावधी मानला जातो. या महापुरूषांनी समाजातील बदलासाठी विचारांचे नवचैतन्य समाजात निर्माण केले. थॉमस पेन यांच्या विचारांचा प्रभाव महात्मा फुले यांच्यावर झाला. युरोपातील फ्रेजर यांचा परिणाम शाहू महाराजांवर झाला. फ्रेजर हा युरोपातील स्वातंत्र, समता आणि साम्यवाद याचा पुरस्कर्ता होता.

फुले, शाहू, आंबेडकर यांच्या विचारांना धार्मिक, जातीय आणि प्रादेशिक सिमा कधीच आढळून आल्या नाहीत. त्यांच्यामध्ये स्वातंत्र्य, समता, बंधूता, करूणा आणि शिक्षण हिच वैश्विक मानवी मुल्ये आढळून येतात. हि मुल्ये समाजात रूजवण्यासाठी त्यांनी प्रसार आणि प्रचार नवनिर्मिती आणि जागर करूण आपले आयुष्य पणास लावले. एवढेच नाहीतर जगातील अनेक देशांनी या तिन महापुरुषांचे विचार घेवून समाजासाठी नविन काहीतरी करण्याचा प्रयत्न दिसून येतो.

१. महात्मा फुले

विद्येविना मती गेली ।
मतिविना निती गेली।
नीतिविना गती गेली।
गतीविना वित्त गेले ।
वित्तविना शूद्र खचले।
इतके अनर्थ एका अविद्येने केले ।।

महात्मा फुले विचार व आचार याबाबत आदर्श होते. तत्कालिन समाजात शिक्षणाची संधी ज्यांना नाकारण्यात आली आहे, अशांसाठी त्यांनी पुढाकार घेतला आहे. ब्रिटीशांचे राज्य लेखी कायद्यांवर आधारीत असल्याने अज्ञान निरक्षर लोकांची फसवणूक टाळण्यासाठी शिक्षण हा प्रभावी उपाय होता. मानसिक व धार्मिक गुलामगिरीतून सुटका होण्यासाठी शिक्षण हे प्रभावी साधन आहे. यावर महात्मा फुले यांचा विश्वास होता. त्यामुळे शिक्षण हे वरिष्ठ वर्गातून आपोआप खालच्या स्तरापर्यंत पाझरत जाईल म्हणजेच "पाझरण" किंवा "झिरपणी " हा जो सिध्दांत आहे. त्याला महात्मा फुले यांचा स्पष्ट विरोध होता. महात्मा फुले यांनी व्यावसायिक व कौशल्य व व्यवहारज्ञान यांचा पाठपुरावा केलेला दिसून येतो. तत्कालिन समाजात व्यसनाधीन होत असलेली पिढी वाचवण्यासाठी प्रयत्न केले. शूद्र मुलामुलींना शाळेत येण्यासाठी प्रयत्न केले. हंटर आयोगानुसार १२ वर्षांच्या सर्व मुला-मुलींना मोफत शिक्षण सक्तीचे केले. चांगले शिक्षक शाळेत यावेत यासाठी त्यांना चांगले वेतन व स्थानिक पातळीवर काम देण्याची गरज त्यांनी व्यक्त केली. महात्मा फुले व सावित्रीबाई फुले यांनी बुधवार पेठेतील भिडेवाडयात मुलींची पहिली शाळा सुरू केली.भारतीय स्त्रीला मोफत शिक्षण देणारी मुलींची पहिली शाळा भारतात सुरू केली. अण्णासाहेब चिपळूनकर यांच्या वाडयात शाळा सुरू केली. लवकरच तिची संख्या ४८ पर्यंत पोहचली. पुढे रास्ता पेठ, वेताळ पेठ येथे शाळा सुरू केल्या.

२. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपले संबंध आयुष्य अस्पृश्यता आणि जातियता यांच्या निर्मुलनाच्या संघर्षासाठी खर्च केले. वर्ग, जात आणि व्यक्तित्व यांच्या साठीच्या सर्व हितसंबंधाना भेदून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी बहुजन वर्गाच्या कल्याणासाठी आयुष्यभर झगडले. शोषित वर्गाचे शिक्षण झाले पाहिजे असा त्यांचा आग्रह होता. त्यांचा शिक्षणाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन विधायक होता.

शिक्षण हा सामाजिक, आर्थिक, राजकीय क्रांतीचा मुलाधार आहे असे त्यांना म्हणायचे होते. डॉ. आंबेडकरांनी सांगितलेला हा शोषण मुक्तीचा मार्ग जणू समाजवादी तत्वज्ञानाचे नवे रूप होते. 'शिका, संघटित व्हा, संघर्ष करा' या तीन तत्वात डॉ. आंबेडकरांच्या शैक्षणिक विचारांचे सार आहे. त्यांच्या दृष्टिने शिक्षण हाच शोषण मुक्तीची पायवाट होती. भारतातील पददलित स्त्रीया यांच्या दैन्यावरचा रामबान उपाय म्हणजे शिक्षण होय अशी त्यांना खात्री होती.जर आपण मुलांच्या शिक्षणाबरोबर मुलींच्या शिक्षणासाठी धडपड केली तर समाजाची प्रगती झपाट्याने होईल. डॉ. आंबेडकरांना मुलांच्या शिक्षणा इतकेच मुलींच्या शिक्षणाचे महत्व वाटत होते. स्वाभिमान, स्वावलंबन आणि आत्मोध्दार हा परिणामकारक शिक्षणाच ध्येय होय. शिक्षणातून व्यक्तीमत्वाचा जन्म होतो. ही बाब खरीच आहे. आणि जिवन म्हणजे तरी काय आपण आपल्यातल्या व्यक्तीमत्वाचा घेतलेला शोध असतो. व्यक्तिमत्वाचा शोध घ्यायला लावणारे बीज शिक्षणात असावे ही त्यांची अपेक्षा होती. ते म्हणतात, व्यक्तीला "जाणीव देते ते शिक्षण होय. ज्या समाजात निरक्षरता, अज्ञान, शिक्षणाचा अभाव आहे तो जनसमुदाय पशुत्वाच्या पातळीवरच जगतो. यासाठी आंबेडकर म्हणतात,"शिक्षण ही आजची गरज आहे. वेळ आली तर उपाशी रहा पण मुला बाळांना शिकवा. शिकेल व शिकवेल तोच खरा मोठा. शैक्षणिक क्षेत्रातल्या आपल्या संस्थात्मक कार्याचा शुभारंभ डॉ. आंबेडकरांनी जुलै १९२४ मध्ये 'बहिष्कृत हित कारणणी सभा' स्थापून केला. दलित मुला-मुलींना उच्च शिक्षण मिळावे म्हणून त्यांनी १९४५ साली 'पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी' स्थापण केली आणि २० जुन १९४६ रोजी सिध्दार्थ कॉलेजची मुंबईत सुरूवात केली. या महाविद्यालयातून अनेक विद्यार्थी उच्च शिक्षण घेत आहेत ही त्यांच्या शैक्षणिक चळवळीची फलश्रुती आहे.

३. राजर्षी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक विचार :

महात्मा फुले यांनी सुरू केलेले समाजसुधारणेचे कार्य पुढे नेण्याचे कार्य शाहु महाराजांनी केले. सर्व सामान्य लोकांचे कल्याण करणे बहुजन समाजाची पारंपारीक बंधनातून सुटका करणे त्यांना सुशिक्षित बनविणे त्यांच्यात जागृती घडवुन आणणे आणि त्यांना प्रगत बनविण्यासाठी प्रयत्न करणे हे त्यांनी आपले कर्तव्य मानले.

१. स्त्री शिक्षण:-

स्त्री शिक्षणाबाबत त्याकाळामध्ये दैववादी, रुढी परंपरा, कल्पना, अंधश्रध्दा समाजात निर्माण झालेल्या होत्या. स्त्रीला जर शिक्षण दिले तर कुटूंबाला त्रासदायक ठरतील बेताल होतील अशा प्रकारच्या अंधश्रध्दा त्या काळात निर्माण झाल्या होत्या. ह्या सर्व कल्पना बाजूला काढून शाहू महाराजांनी स्त्रीयांच्या शिक्षणाकडे लक्ष दिले. स्त्री शिक्षणामुळे कुटूंब व समाजाचा विकास घडवून येण्यास मदत होते. तसेच स्त्रीयांना कुटूंब व समाजात आदर व मानाचे स्थान प्राप्त झाले असे महाराजांना वाटत होते. त्यामुळे त्यांनी स्त्री शिक्षणाकडे लक्ष दिले.

२. प्राथमिक शिक्षणास प्राधान्य:-

शाहू महाराजांनी बहुजन समाजाचा शिक्षणा विषयक विकास घडवण्यासाठी योजना बध्द आखणी केलेली होती. शाहू महाराज म्हणतात प्राथमिक शिक्षणावर माझा भर आहे. तरी माध्यमिक व उच्च शिक्षणाकडे त्यांनी विशेष लक्ष दिले. त्यांनी उच्च शिक्षणाचा प्रसार केला. छत्रपती शाहू महाराजांचा शिक्षणावर अतिशय भर होता. १९१३ मध्ये प्रत्येक खेड्यात एक तरी शाळा असावी असे त्यांचे मत होते.

३. दलितांना शिक्षण:-

शाहू महाराजांनी दलितांना शिक्षण देण्यासाठी शाळा सुरु केल्या. शिक्षणाशिवाय सुधारणा होत नाही म्हणून त्यांनी शिक्षणावर जास्तीत जास्त भर दिला शाहू महाराजांच्या काळात महाराष्ट्रात शिक्षणाची मक्तेदारी फक्त ब्राम्हण समाजाचीच होती. त्यामध्ये परिवर्तन करण्यासाठी शाहू महाराजांनी अथक प्रयत्न केले. त्यांनी अस्पृश्यांसाठी कोल्हापूर शिक्षण संस्थेत सोय केली. शिक्षणाशिवाय अस्पृश्यांच्या स्थितीत परिवर्तन होणार नाही. हे ओळखून महाराजांनी अस्पृश्यांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार केला.

४. वस्तीगृहाची निर्मिती:-

शाहू महाराजांनी आपल्या कोल्हापूर संस्थानात विद्यार्थ्यांसाठी वस्तीगृहाची स्थापना केली. जेणे करुन जास्तीत जास्त विद्यार्थी शिक्षण घेतील हाच त्यांचा उद्देश होता. शिक्षण घेताना कोणतीही अडचण येणार नाही. शाहू महाराजांनी अस्पृश्य विद्यार्थ्यांसाठी वस्तीगृहे सुरू केले. या वस्तीगृहातही मराठा, अस्पृश्य व मुसलमान विद्यार्थ्यांची सोय केली.

निष्कर्ष:-

फुले, शाहू, आंबेडकरी विचार आपल्या शिक्षणातून त्यांचे विचार प्रचारीत व प्रसारीत होत असतात. शिक्षण हा जीवनाचा आधार आहे. शिक्षणापासून आपण आपणांस वेगळे करु शकत नाही शिक्षण ही जीवन जगण्याची गुरुकिल्ली आहे. शिक्षणाने सर्वकाही होते, त्याकरीता आधी शिक्षण घेतले पाहिजे शिक्षण ही काळाची गरज बनली आहे आपल्या सर्व थोर शिक्षणतज्ज्ञांनी, विचारवंतांनी, समाजसुधारकांनी शिक्षणाची धुरा सांभाळली आहे आणि सर्वांना जगण्याची दशा आणि दिशा देण्याची महत्त्वपूर्ण कामगीरी बजावली आहे. शिक्षणातून प्रकट होणारे विचार निश्चितच येणाऱ्या भविष्य

कालीन समस्यांचे निराकरण व उत्तम जीवन जगण्यासाठी दिशादर्शक ठरतील. यामध्ये प्रामुख्याने महात्मा फुले, राजर्षी शाहू आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार मार्गदर्शनपर आहेत. प्रथम खालच्या वर्गातील लोकांना शिक्षण देऊन नंतर वरच्या वर्गातील लोकांना शिक्षण द्यावे, 'आधी कळस मग पाया असे न होता, आधी पाया मग कळस' अशा पध्दतीने शिक्षण प्रणाली असण्यावर महात्मा फुलेंचा आग्रह होता. प्रथम उपेक्षितांना शिक्षण नंतर अपेक्षितांना शिक्षण हे सुत्र अंमलात आणावे, यावर भर देण्यात आला. शिका, संघटित व्हा, संघर्ष करा, या तीन तत्त्वात डॉ. आंबेडकरांच्या शैक्षणिक विचारांचे सार आहे. शिक्षण हा सामाजिक, आर्थिक, राजकीय क्रांतीचा मुलाधार आहे असे त्यांना वाटत. समाजाला शोषणमुक्त करण्यासाठी आणि समाजाचा सर्वांगीन विकास घडवून आणण्यासाठी शिक्षणासारखे दुसरे साधन नाही असे राजर्षी शाहू महाराजांचे मत होते. शिक्षण हा समाज परिवर्तनाचा मुलमंत्र आहे. शिक्षणाच्या माध्यमातून समाजाला सुशिक्षीत करुन त्याला शोषनमुक्त करता येईल असा राजर्षी शाहू महाराजांचा ठाम विश्वास होता.

संदर्भः

१. डॉ. अनिल कठारे-फुले, शाहू, आंबेडकर
२. प्रा. भिडे प्रा. पाटिल-महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेचा इतिहास
३. डॉ. जयसिंगराव पवार-राजर्षी शाहू छत्रपती जीवन व कार्य
४. खैरमोडे चां. भ.-डॉ. भिमराव रामजी आंबेडकर चरित्र
५. य. दि. फडके-महात्मा फुले समग्र वाङ्मय
६. डॉ. किर धनंजय-डॉ. आंबेडकर तत्त्व आणि विचार
७. डॉ. भालबा विभुते-फुले, शाहू, आंबेडकर

❑❑❑

22

'महात्मा फुले यांचे शेतीविषयक विचार'

प्रा. डॉ. देवशाला चत्रभुज रसाळ
क.मा.ज.मह.वाशी जि.उस्मानाबाद.

१.१ प्रस्तावना :-

सत्याचा पालनवाला
हा धन्य जोतिबा झाला ।
पतितांचा पालनवाला
हा धन्य महात्मा झाला ।।

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे

महात्मा ज्योतिबा फुले हे इतिहासातील पहिले क्रांतिकारक मानले जातात. त्यांनी केलेले शैक्षणिक कार्य तर सर्वश्रुत आहेच परंतु त्यांनी शैक्षणिक कार्याबरोबरच सामाजिक, सांस्कृतिक, कृषी विषयक विचार मांडण्याचे अत्यंत महत्वाचे कार्य देखील त्या काळात त्यांनी केले आहे. त्यांनी आपले विचार मांडण्याचे कार्य केले नाही तर ते विचार प्रत्यक्षात उतरवण्यासाठी प्रयत्न देखील केले आहेत. महात्मा फुले यांच्यावर थॉमस पेन यांनी लिहिलेल्या "राइट ऑफ मॅन" या ग्रंथाचा प्रभाव होता. भारतात शिक्षण क्षेत्रात प्रामुख्याने स्त्री शिक्षणात जी क्रांती झाली त्याचे संपुर्ण श्रेय महात्मा ज्योतिबा फुले यांनाच जाते.

महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे शेतीविषयक विचार हे आजही शेती क्षेत्राशी संबंधित आहेत. निसर्गाचा असमतोल, दुष्काळ, कर्जबाजारीपणा हे आजच्या शेतकरी आत्महत्यांचे कारणे असली तरी सव्वाशे वर्षापुर्वी 'शेतकऱ्यांचा आसुड' या ग्रंथात (१८८३) मध्ये शेती व शेतकऱ्यांच्या दुरावस्थेची कारणे मांडणे व ते सोडवण्याचे उपाय याबाबतचा अभ्यास महात्मा फुले यांनी केला होता. यावरून महात्मा फुले यांच्या विचाराची प्रासंगिकता व दुरदृष्टीपणा दिसून येतो. शेतकऱ्याच्या अज्ञानामुळे "ब्राम्हण सांगतील तो धर्म आणि इंग्रज करतील तो कायदा" यानुसार शेतकऱ्यांचे जगणे चालू होते. या सर्वांच्या मुळाशी शेतकऱ्याचे अज्ञान आहे असे महात्मा फुले सांगतात.

१.२ अभ्यासाची उद्दिष्टे :-

प्रस्तुत अभ्यासाची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत.

Vidya Vikas Mandal Pathrud's,

SHANKARRAO PATIL MAHAVIDYALAYA
BHOOM

Tq. Bhoom Dist. Osmanabad-413504 (Maharashtra)
NAAC Re-accredited with 'B' Grade
(In Collaboration with Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad)

One Day Interdisciplinary National Conference
on
" CONTRIBUTION OF SHAHU MAHARAJ, MAHATMA PHULE & DR. BABASAHEB AMBEDKAR"
(27th February, 2020)

This is to certify that Prof./Dr./Shri./Smt./ वांढरे सखाराम भारती

Of मॉड. वी.डी. हंबर्डे म. आष्टी has participated in One Day Interdisciplinary National Conference on "Contribution of Shahu Maharaj, Mahatma Phule & Dr. Babasaheb Ambedkar" organized by IQAC of Shankarrao Patil Mahavidyalaya, Bhoom, Dist. Osmanabad On Thursday, 27th February, 2020. He/She Partcipanted / Chaired a session / Presented a paper

on फुले, शाहु, आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार.

Prof. Tanaji Borade
Convener

Dr. Anuradha Jagdale
Coordinator, IQAC

Dr. Shrikrishna Chandanshiv
Principal

Impact Factor – 6.625 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January-2020 Special Issue – 212 (B)

Women Empowerment

Through Entrepreneurship & Skill Development

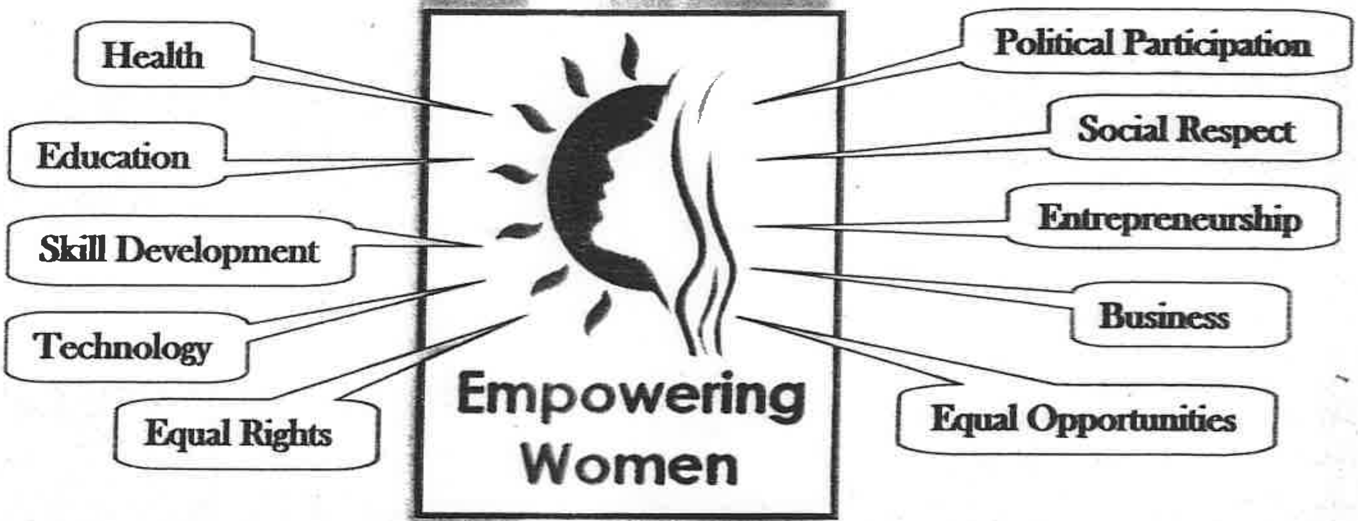

Guest Editor :
Dr. Sopan Nimbore
Principal,
Arts, Commerce & Science College,
Ashti, Dist.- Beed [M.S.] India

Executive Editor:
Prof. Shubhangi Khude
Coordinator, Vishakha Sammitee,
Arts, Commerce & Science College,
Ashti, Dist.- Beed [M.S.] India

Chief Editor
Dr. Dhanraj T. Dhangar (Yeola)

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

31	Women Empowerment through Skills Development	Niwrutti Nanwate & Prof. B.K.Bangar	123
32	Analysis of Women Participation in Indian Agriculture	Dr. Mangal Tekade	126
33	Challenges for Social Entrepreneurship	Prof. Amar Shaikh	130
34	Government Scheme for Women Skill Development	Mr. Sandip Aute	133
35	Women Empowerment : Need of the Time	Dr. Bharat Gugane & Dr. Subhash Savant	134
36	A Study of Women Empowerment in India	Dr. Pramod Nile	141
37	Financial Inclusion and Women Empowerment : A Key for Economic Development	Mr. Anchit Jhamb & Ms. Swati Aggarwal	143
38	Deserted Women Empowerment : A Need of Society	Dr. Gajanan Mudholkar	147
39	Challenges and Opportunities in Skill Devlopment Program for Women – With Special Reference of Sports	Dr. Prashant Meher	150
40	Adoption of Farm Women Regarding Health and Nutritional Practices	S. P. Dhoke' Y. B. Shambharkar & D. D. Aglawe	152
41	आजकी कामकाजी महिलाएँ और उनकी समस्याएँ	डॉ. मदिना शेख	153
42	महिला सक्षमीकरण की आवश्यकता	डॉ. गुलाबराव मंडलिक	157
43	साहित्य और समाज में महिला सशक्तीकरण विमर्श	प्रा. जयनुल्लाखान पठाण	160
44	कामकाजी नारी की समस्याएँ	प्रा. शुभांगी खुडे	164
45	महिला सशक्तीकरण और उनके अधिकार	डॉ. सखाराम वांढरे	167
46	कामकाजी महिलाओं की समस्या	प्रा. सुनिता बोंबे	170
47	महिला सशक्तीकरण और उनके लाभ	डॉ. राजाराम सोनटक्के	172
48	महिला सशक्तीकरण और महिला विकास	प्रा.रमेश भारूडकर	174
49	भारतीय कृषी उद्योग में महिला का योगदान तथा उसकी स्थिती	प्रा. ओमप्रकाश झंवर	178
50	महिला सशक्तीकरण : समाज की वास्तविकता और जरुरत	प्रा. सय्यद अफरोज	180
51	महिला सशक्तीकरण में स्वयंसहायता समूह की भूमिका	डॉ. संजय कांबळे	184
52	महिला सशक्तीकरण का इतिहास	एस. ई. भोसले	187
53	नारी सशक्तीकरण की रुकावटे और भारत सरकार की योजनाएँ	प्रा. श्रीमती एच. टी. पोटकुले	190
54	स्वयं सहायता समूहोंद्वारा महिलाओं का सशक्तीकरण : एक अध्ययन	डॉ. प्रमिला भगत	193
55	स्वयं सहायता समूह और महिला सशक्तीकरण	डॉ. राजेश गायधनी	198
56	महिला सशक्तीकरण	प्रा. पोपट जाधव	203
57	महिला सशक्तीकरण के लिए भारत की भूमिका	डॉ. व्ही. बी. गव्हाणे	207
58	कन्या की भ्रूणहत्या की पार्श्वभूमी और परिणाम	डॉ. एस. एस. कांबळे	210
59	कामकाजी स्त्रीयों की समस्या	डॉ. किशोर चौधरी	214

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

Published by -

© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik

Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.625 (2019)
Special Issue : 212 (B)
Women Empowerment
2348-7143
January-2019

महिला सशक्तिकरण और उनके अधिकार

डॉ सखाराम मारूती वांढरे
कला, वाणिज्य व विज्ञान
महाविद्यालय आष्टी

महिलाओं को सक्षम बनाना, शक्ती शाली बनाना है, तो इसलिए समाज मे उन्हे वास्तविक अधिकार देना चाहिए। जो कि वह अपने अधिकार स्वयं ले सकती है। यह अधिकार प्राप्त होने के बाद वह सक्षम बन सकती है। इसमे ऐसी ताकद है की, देश और समाज बदल सकता है। किसी भी समस्या पर पुरूषों से अच्छे और बेहतर ढंग से निपट सकती है।

किसी भी समाज के विकास का सीधा सम्बन्ध उस समाज की महिलाओं के विकास से जुडा होता है। महिलाओं के बिना व्यक्ती परिवार और समाज के विकास की कल्पना भी नही की जा सकती है।

"स्त्री पुरूष की गुलाम नही –सहधर्मिणी अर्धांगिनी और मित्र है।" महात्मा गांधी

"एक अच्छी माता सौ शिक्षको बराबर होती है, इसलिए उसका हर हालत में सम्मान होना चाहिए"। जार्ज हर्बर्ट

जिस समाज में महिलोंका स्थान सम्मानजनक होता है यह उतना ही प्रगतीशिल और विकसीत होता है । परिवार और समाज के निर्माण में महिलोंका स्थान सदैव महित्वपुर्ण रहा है । जब समाज सशक्त और विकसीत होता है तब राष्ट्र भी मजबुत होता है । इस प्रकार राष्ट्र निर्माण में महिलोंकी भुमिका महत्वपुर्ण रहती है माता के रूप मे नारी प्रथम गुरू होती है। विकास कि मुख्य धारा मे महिलाओ को लाने के लिए भारत सरकार द्वारा विविध योजनाए बनाई गई है। विश्व बँक की एक रिपोर्ट नुसार महिलाएँ श्रम मे योगदान दे सके। तो भारत के विकास दर में दस गुणा फर्क पड सकता है। कुछ लोग महिला रोजगार में आयेगी तो बेरोजगारी बेढेंगी ऐसे सोचते है। प्रधानमंत्री द्वारा पहली बैठक (आर्थिक सलाहागार परिषद) दस प्रमुख क्षेत्रों को चयन किया गया जहाँ ज्यादा ध्यान देने की जरूरत है। महिलाओंका श्रम जन संख्या मे कम हुआ है। जब रोजगार की कमी होती है तो आप महिलाओं के लिए पालना घर या शिशुओं के लिए पालन की सुविधा मुहैया कराना जरूरी होता है।

महिला सक्षमिकरण के लिए दिए गए अधिकार:–

१. **गरिमा और शालीनता के लिए अधिकार**: किसी मामले में अगर आरोपी एक महिला है तो उसपर की जाने वाली कोई भी चिकित्सा जांच प्रक्रिया किसी महिला द्वारा दुसरी महिला की उपस्थिती में ही की जानी चाहिए ।

२. **समान वेतन का अधिकार**: समान परिश्रामिक अधिनियम के अनुसार अगर वेतन या मजदूरी की हो तो लिंग के आधार पर किसी के साथ भी भेदभाव नहीं किया जा सकता।

३. **संपत्ती पर अधिकार**: हिंदू उत्तराधिकारी अधिनियम के तहत नए नियमों के आधार पर पुस्तैनी संपत्तीपर महिला और पुरूष दोनो का बराबर हक होता है ।

४. **कन्या भ्रुण हत्या के खिलाफ अधिकार**: भारत के हर नागरिक का यह कर्तव्य है की वह एक महिला को उनके मुल अधिकार 'जीने के अधिकार' अनुभव करने दे। गर्भाधान और प्रसव से पूर्व पहचान करने की तकनीक लिंग चयन पर रोक अधिनियम कन्या भ्रुण हत्या के खिलाफ अधिकार देता है।

ISSN 2348-7143
January-2019

५. **कार्यस्थल पर उत्पडिन के खिलाफ कानून:** यौन उत्पीडन अधिनियम के तहत आपको वर्किंग प्लेस पर हुए यौन उप्तीडन के खिलाफ शिफारस दर्ज करने का पूरा हक है। केंद्र सरकारने भी महिला कर्मचारियों के लिए नए नियम लागू किए है, जिसके तहत वर्किंग प्लेस पर यौन शोषण के शिकायत दर्ज होने पर महिलाओं को जॉच लंबित रहने तक ९० दिन तक पैक लीव दी जाएगी।

महिला सशक्तिकरण और उसके उपाय:–

१) महिला सशक्तीकरण की जरूरत इसलिये पडी क्योंकी प्राचीन समय से भारत में लैंगिक असमानता थी और पुरूषप्रधान समाज था। महिलाओंको उनके अपने परिवार और समाज में भेद्भाव कारणों से दबाया गया तथा उनके साथ कई प्रकार की हिंसा हुई और परिवार और समाज में भेदभाव भी किया गया ऐसा केवल भारत में ही नही बल्कि दुसरे देशों में भी दिखाई पडता है। महिलाओं के लिए प्राचीन काल से समाज में चले आ रहे गलत और पुराने चलन को नये रिती रिवाजों और परंपरा में ढाल दिया गया था। भारतीय समाज में महिलाओं को सन्मान देने के लिए मॉं, बहन, पुत्री, पत्नी के रूप में महिला देवियों को पूजने की परंपरा है लेकिन इसका ये कतई मतलब नहीं की देश की आधी आबादी यानी महिलाओं का हर क्षेत्र में सशक्तीकरण किया जाए जो देश के विकास का आधार बनेगी।

२) 'महिला सशक्तीकरण' के बारे में जानने से पहले ये भी समज लेना चाहिए की हम 'सशक्तीकरण' से क्या समजते है। सशक्तीकरण से तात्पर्य किसी व्यक्ती की उस क्षमता से है जिससे उसमे ये योग्यता आ जाती है जिससे अपने जीवन से जुडे सभी नियम स्वयं ले सके। महिला सशक्तीकरण में भी उसी क्षमता की बात कर रहे हैं जहॉं महिलाएँ परिवार और समाज के सभी बंधनों से मुक्त होकर अपने निर्णयो की निर्माता खूद हो।

३) महिला सशक्तीकरण में ये ताकत है कि वो समाज और देश में बहुत कुछ बदल सके। व समाज में किसी समस्या को पुरूषों से बेहतर ढंग से निपट सकती है। वो देश और परिवार कि लिए अधिक जनसंख्या के नुकसान को अच्छा तरह से समझ सकती है। अच्छे पारिवारिक योजना से वो देश और परिवार की आर्थिक स्थिती का प्रबंधन करने में पुरी तरह से सक्षम है। पुरूषों की अपेक्षा महिलाएँ किसी भी प्रभावकारी हिंसा को संभालने मे सक्षम है चाहे वो पारिवारिक हो या सामाजिक।

४) अपनी निजी स्वतंत्रता और स्वयं के फैसले लेने के लिए महिलाओंको अधिकार देना ही महिला सशक्तीकरण है। परिवार और समाज की हदों की पीछे छोडने के द्वारा फैसले, अधिकार, विचार, दिमाग आदि सभी पहलुओं से महिलाओं को अधिकार देना उन्हे स्वतंत्र बनाने के लिऐ है। समाज में सभी क्षेत्रों में पुरूष और महिला दोनों कि लिये बराबरी में लाना देश, समाज और परिवार के सभी क्षेत्रो में पुरूष और महिला दोनों के लिये बराबरी में लाना होगा। देश, समाज और परिवार के उज्वल भविष्य के लिये महिला सशक्तीकरणं बेहद जरूरी है। महिलाओं को स्वच्छ और उपयुक्त पर्यावरण की जरूरत है जिससे कि वो हर क्षेत्र मे अपना खुद का फैसला ले सके चाहे वो स्वयं देश, परिवार या समाज किसी के लिये भी हो। देश को पूरी तरह से विकसित बनाने तथा विकास के लक्ष्य को पाने के लिये एक जरूरी हथियार के रूप में है।

५) महिलाओं की समस्याओं का उचित समाधान करने के लिए महिला आरक्षण बिल.१०८ वॉ संविधान संशोधन का पास होना बहुत जरूरी है ये संसद यें महिलाओं की ३३ हिस्सेदारी को सुनिश्चित करता है। दूसरे क्षेत्रो में भी महिलाओं का सक्रिय रूप से भागीदार बनाने के लिए कुछ प्रतिशन सीटों को आरक्षित किया गया है। सरकार को महिलाओं के वास्तविक विकास के लिये पिछडे ग्रामीण क्षेत्रों में जाना होगा और

ISSN : 2348-7143
January-2019

वहाँ की महिलाओं को सरकार की तरफ से मिलनेवाली सुविधाओं और उनके अधिकारों से अवगत कराना होगा जिससे उनका भविष्य बेहतर हो सके। महिला सशक्तीकरण के सपनों को सच करने के लिये लडकियों के महत्त्व और उनकी शिक्षा को प्रचारित करने की जरूरत है।

६) जैसा की हम सभी जानते है कि भारत एक पुरूष प्रधान समाज है जहाँ पुरूषो का हर क्षेत्र; में दखल है और महिलाएँ सिर्फ घर परिवार की जिम्मेदारी उठाती है साथ ही उनपर कई पाबंदीया भी होती है भारत की लगभग ५० प्रतिशत आबादी केवल महिलाओं की है मतलब, पुरे देश के विकास के लिये इस आधी आबादी की जरूरत है जो कि अभी भी सशक्त नही है और कई सामाजिक प्रतिबंधो से बंधी हुई है। ऐसी स्थिती में वह नही कह सकते कि भविष्य में बिना हमारी आधी आबादी को मजबूत किये हमारा देश विकसित हो पायेगा अगर हमें अपने देश को विकसित बनाना है तो ये जरूरी है कि सरकार, पुरूष और खुद महिलाओं द्वारा महिला सशक्तीकरण को बढावा दिया नही।

सारांश:–

महिला सशक्तिकरण देश के विकास की अनिवार्य आवश्यकता बन चुका है। आज महिलाओं को पुरूषो के बराबर वैधानिक, राजनैतिक,शारिरीक,मानसिक,सामाजिक, एवं आर्थिक क्षेत्रो मे अनके परिवार ,समुदाय एवं राष्ट्र की सांस्कृतिक पृष्ठभुमी में निर्णय लेने की स्वायतत्ता प्रदान करने की आवश्यकता है । यह सही है की सरकार द्वारा अपने स्तर पर महिला सशक्तिकरण के संदर्भ मे अनेक प्रयास किए गए है किंन्तु सरकार के यह प्रयास तब तक सफल नही हो सकते जब तक पुरूष मानसिकता या पुरूष प्रधान समाज की सोच मे बदलाव नही आ जाता यह आवश्यक है कि हर क्षेत्र मे महिलाओं की सम्मान जनक एवं पर्यात्प हिस्सेदारी हो, उन्हे साक्षर बनाया जाए , हर क्षेत्र में नेतृत्वकारी भुमिका को प्रोत्साहन देते हुए सुरक्षा दी जाए , उन पर हो रही हिंसा का अंत हो तथा शांती के प्रत्येक पहलु एवं सुरक्षा और विकास की अनेकानेक प्रक्रियाओं मे सम्मिलित किया जाए । हर देश या राष्ट्र को चाहिए कि आर्थिक सशक्तिकरण एवं राष्ट्रीय विकास योजनाओं महिलाओ को केंन्द्र मे रखा जाए । भारतीय समाज में सच में महिला सशक्तीकरण लाने के लिये महिलाओं के खिलाफ बुरी प्रथाओं के मुख्य कारणों को समझना और उन्हें हटाना होगा जो की समाज की पितृसत्ता और पुरूष प्रभाव मुक्त व्यवस्था है। जरूरत है कि हम महिलाओं के खिलाफ पुरानी सोच को बदले और संवैधानिक और कानुनो की प्रावधानों में भी बदलाव लाये। इन सब के साथ साथ यह भी रेखांकित किया जाना चाहिए कि सभी पहले कार्यक्रम या योजनाएँ तभी अपना रंग दिख पाएगी जब महिला खुंद के अधिकार संदर्भ मे जागरूक हो तभी वे सशक्त बन सकेगी

संदर्भ :–

१. डॉ कश्मीरी लाल, महिलां कथाकार समाजशास्त्रीय एवं भाषिक संकल्पना, भावना प्रकाशन दिल्ली ।
२. डॉ विजया शरद (रागा) : सानेत्तरी हिन्दी कहानी और महिला लेखिकाएँ, साकेत प्रकाशन साकेतनगर कानपूर ।
३. प्रथम प्रकाशन, एप्रिल १९९३
४. डॉ एम वेंकटेश्वर: हिन्दी के समकालीन महिला उपन्यासकार, प्रथम प्रकाशन, २००२ कानपूर।
५. डॉ सुलोचना अंतररेड्डी, अमन प्रकाशन, प्रथम प्रकाशन २००५।
६. डॉ रेखा कुलकर्णी: हिन्दी के सामाजिक उप न्यासोंमें नारी, चंद्रलोक प्रकाशन, १९९४ कानपूर।

Ashti Taluka Shikshan Prasarak Mandal's

Arts, Commerce and Science College, Ashti

Tal. Ashti, Dist. Beed (MS)

Accredited by NAAC at B+ Grade with 2.76 CGPA, ISO 9001:2015 Certified

Affiliated to Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad

A Two-Day National Seminar on 'Women Empowerment through Entrepreneurship and Skill Development'

3rd & 4th January 2020

: Sponsored by :

National Commission for Women, New Delhi

Certificate

This is to certify that

डॉ. सखाराम मारुती वांढरे

From

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आष्टी जि. बीड

Participated and

Presented a paper entitled

महिला सशक्तीकरण और उनके अधिकार

in Two Day National Seminar on

'Women Empowerment Through Entrepreneurship and Skill Development'

organized by Internal Quality Assurance Cell (IQAC),

Arts, Commerce and Science College, Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed (M.S.)

on 3rd & 4th January 2020

Prof. Niwrutti Nanwate	Prof. Shubhangi Khude	Dr. S. R. Nimbore
Coordinator, IQAC	Convener	Principal

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor – 6.625 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

December-2019 Special Issue – 209

NAAC : Revised Accreditation Framework and Quality Improvement Strategies in Higher Education

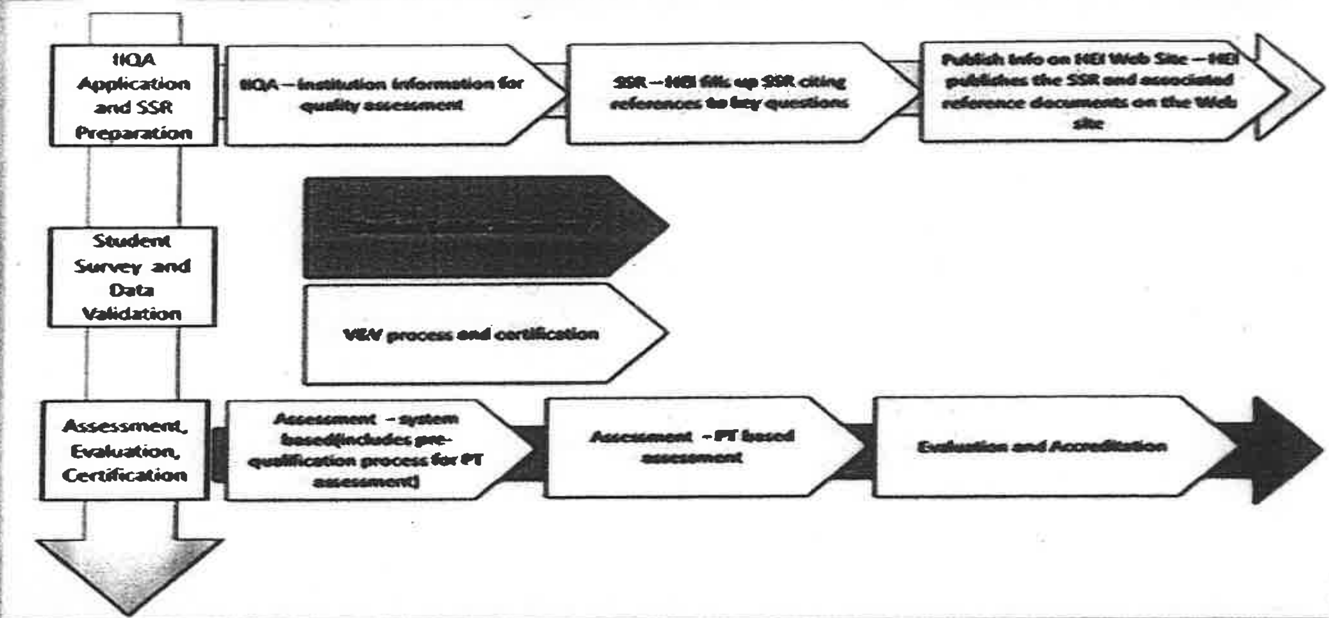

Guest Editor :
Prin. Dr. H. G. Vidhate
Principal,
Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya,
Kada, Tq. Ashti, Dist. Beed. 414202
[M.S.] India

Executive Editor :
Dr. [illegible]
Co-ordinator, IQAC
A.D. Alias Babaji Mahavidyalaya,
Kada, Tq. Ashti, Dist. Beed. 414202
[M.S.] India

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar (Yeola)

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

ISSN : 2348-7143
December-2019

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	Teaching-Learning and Evaluation: A Case Study of Bhagwan Mahavidyalaya, Ashti	**S.P. Dhonde, A.B. Deokar, D.P. Patil & B.K. Bangar**	09
2	Importance of Digital Initiatives in Teaching and Learning Process	**Dr. Ankush Doke**	11
3	Innovations and Best Practices in Higher Education: A Case Study of Adv. B. D. Hambarde Mahavidyalaya, Ashti.	**Dr. Abhay Shinde**	14
4	Study of Mentoring Programs for Higher Education Students Which Implements Betterment in the Quality	**Alok Pawar, Akash Kolhe**	17
5	Role of ICT and Social Media in Teaching and Learning Process	**Anil Jagtap**	21
6	Survey of NAAC Framework with Reference to Criteria II	**Smt. G. S. Jagtap**	23
7	Role of ICT in the Curriculum in Higher Education.	**G. L. Pachkore**	30
8	Role of ICT in Teaching	**Dr. Kamalakar Jadhav**	35
9	Best Practices in Higher Education : A Special Emphasis on Students Support and Progression	**Dr. B. S. Khaire, Dr. H. G. Vidhate**	37
10	Use of Education Technologies in Effective Teaching-Learning and Evaluation From NAAC Perspective	**Dr. Kishori Kasat, Dr. Naim Shaikh**	42
11	Problems of Evaluating the Teaching Process in Computing Disciplines	**Mangesh Shirsath**	47
12	Importance of ICT in Higher Education	**Milind Jadhav, Surendra Takale**	51
13	Student Satisfaction Survey: it's Role & Importance in HEI	**Narendra Gawali**	54
14	Intellectual Property Rights: Importance and Scope	**Niwrutti Nanwate**	60
15	Patent Rights for Intellectual Property	**Dr. S.V.Panchagalle, Dr.R.D.Gaikwad**	66
16	Information Technology in Higher Education of India	**Dr. Prakash Rodiya**	74
17	ICT : Its Uses and Abuses	**R.G.Vidhate**	80
18	Use of Technology in the Educational System	**Dr. Rajaram Sontakke**	85
19	Intellectual Property Rights and Higher Education in India	**Dr. Rajabhau Korde**	87
20	Information Communication Technology in Language Teaching	**Dr. S. D. Gaikwad, Shailaja Kuchekar**	92
21	Role of ICT in Teaching – Learning Evolution	**Dr. Sakharam Wandhare**	96
22	Impact of Information Communication Technology (ICT) on Library Professional Development	**Prof. S. N. Waghule**	98
23	ICT Use in Teaching-Learning Process in Higher Education Institutions in India	**Satish Maulage, S. V. Gayakwad, Dr. S. V. Kshirsagar**	103
24	Impact of New Guideline of NAAC on Educational Institute	**Dr. Suhas Gopane, Prof. Ramesh Bharudkar**	106
25	Higher Education in India : A Scenario	**Ravi Satbhai**	110
26	Role of Leadership and Management in Higher Education	**Dr.B.B.Avhad**	114
27	Evaluation Process and Reforms in Higher Education	**Dr. B. M. Chavan.**	118
28	Research, Higher Education and the Quality of Teaching	**D. B. Jirekar**	123
29	ICT Education and its Importance in Higher Education	**Dr. D. B. Borade**	128
30	An Effective Use of ICT in Teaching & Learning Evaluation	**Dr. D. S. Bodkhe.**	132

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E-Research Journal
Peer Reviewed Journal Impact Factor - (SJIF) - 6.625 (2019)
Special Issue : 209
NAAC : Revised Accreditation Framework
2348-7143
December-2019

Role of ICT in Teaching – Learning Evolution

Dr. Sakharam Maruti Wandhare
Art's, Commerce and Science College,
Ashti Tal. Ashti. Dist. Beed

Abstract-

The impact of information technology has started to be felt on all walks of life. This technology covers every area of human life, and it is quite natural for information element like teaching and learning. Information technology is being for effective carry out various teaching tasks. The information and technology of the teaching education has emerged from it. Information technology has been strongly infected on educational system. There are use of internet, printer, mobile etc and all other serves.

Computer technology of information technology has been adopted as an effective tool change in the advanced education, these tools of information technology have brought adoptive changes in the field of teaching and learning .

Objectives:

1. To improve teaching and learning process.
2. To adopt ICT in educational system.
3. To access video and television services.
4. To provide ICT tools to the learners.
5. To motivates administrators to use ICT tools in official works.
6. To notice benefits s ICT.

Contribution of ICT:

1. Improvement in teaching - learning process.
2. Stress on interpersonal factors in learning experience.
3. To resolve problem based learning .
4. I) change in challenging educational system .
   II) Adaptation of changing role of teachers in process & teaching – learning at school college & universities.
   III) Access to students of commerce faculty.

Choosing the right technical equipment for college is crucial for the proper use of ICT in information and technology to improve teaching and learning practices. These includes information and communication technology used to create or exchange information for the transmission of information. This includes radio. television, video. DVD. and facilities based on the mobile satellite computer with related hardware and software. In addition to this the video conference. e-mail. blog incorporates such technology.

All education experts and researchers generally say that the quality of education can be significantly and positively improved by using ICT.
The question is that. what can be used in the education through technology.

1. Instructional tools
2. Audio – Video & Digital Equipments
3. Software and contentware
4. Communication tools

5. Media
6. Educational websites

After research it has been proved that proper use of ICT can create interest in students and improve the quality of education. Basically ICT tools, specially computers and internet have opened up new fields of knowledge for teachers and students. Teachers and students can learn from the knowledge of the knowledge and collect information related to their topic and other held information can be found end inserted in knowledge . This has led to a new shift in teacher centered teaching activity until now teaches used to impart knowledge to student, but now students can find information using the internet themselves. The education system is slowly becoming learner – centered now students can get information about their savage can study it in different ways, study daily life events and there by learn the subject more deeply . In this way, ICT tools help to increase students interest in learning rather than merely promoting the practice of scoring.ICT tools helps to create the role of communication and collaboration among students- teacher specialists. Moreover this tools help to identify individuals and cultures of different cultures and help to broaden our knowledge base.

Conclusions:

The role of information and technology is very important in the field of education. In addition to the education sector, information and technology are being used in every other field. The use of technology is useful for both teachers and students. Technology is helping you make quality and effective teaching. As the Indian education system goes through the transition phase. the use of technology in increasing, technology is a very effective medium in distance learning. Hundreds of kilometers away, teachers today are using technology to reach remote areas to feed student's knowledge.

Students are also enriching their knowledge using automation technology with the use of technology in the teaching of the study the expected changes are occurring in the students. Technology based education system is highly and high availability of education in the lease price at least one time. The use of digital tools will facilitate the academic work and make it smooth. Therefore these new technology tools must be enthusiastically dealt with Information and technology therefore become an important link in the teaching of education.

Reference:

1. Mohanty J. (2001) Educational Technology, Publish by Rajouri Garden, New Delhi.
2. UNESCO (2002) Information and Technologies in Teacher Education Planning Guide, Paris : UNESCO
3. S. Ghavifeer (2015) Teaching and Learning With Technology effectiveness of ICT Integration in school I.J.R.E.S.
4. S. Lewisi (2003) Enhancing teaching and learning of science through use of ICT methods and material school – science review
5. W.W.W.Wikipedia .Com

National Assessment and Accreditation Council Bengaluru

and

Anand Charitable Sanstha Ashti's

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA, KADA

Tq. Ashti. Dist. Beed - 414202 (MS)

NAAC 'A' Grade (3.11 CGPA) **Organized** ISO 9001:2015 Certified.

National Seminar

On

NAACs Revised Accreditation Framework and Quality Improvement Strategies in Higher Education.

Certificate

This is to certify that Dr. / Mr./ Mrs. Khandhare S.M. of Arts, commerce and science college Ashti has participated / presented a paper entitled Role of ICT in Teaching - Learning Evaluation in Two- Day National Seminar During 20th & 21st Dec. 2019 On NAACs Revised Accreditation Framework and Quality Improvement Strategies in Higher Education organized by IQAC, Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada Tq. Ashti. Dist. Beed - 414202 (MS).

Place : Kada
Date : 21/12/2019

Dr. B. S. Khaire
Convener

Prin. Dr. H. G. Vidhate
Chief Organizer

Impact Factor – 6.261 ISSN – 2348-7143
INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

RESEARCH JOURNEY

INTERNATIONAL E-RESEARCH JOURNAL
PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL
September - 2019 SPECIAL ISSUE -193 (B)

Role of NAAC in the Educational Development of Higher Education in India

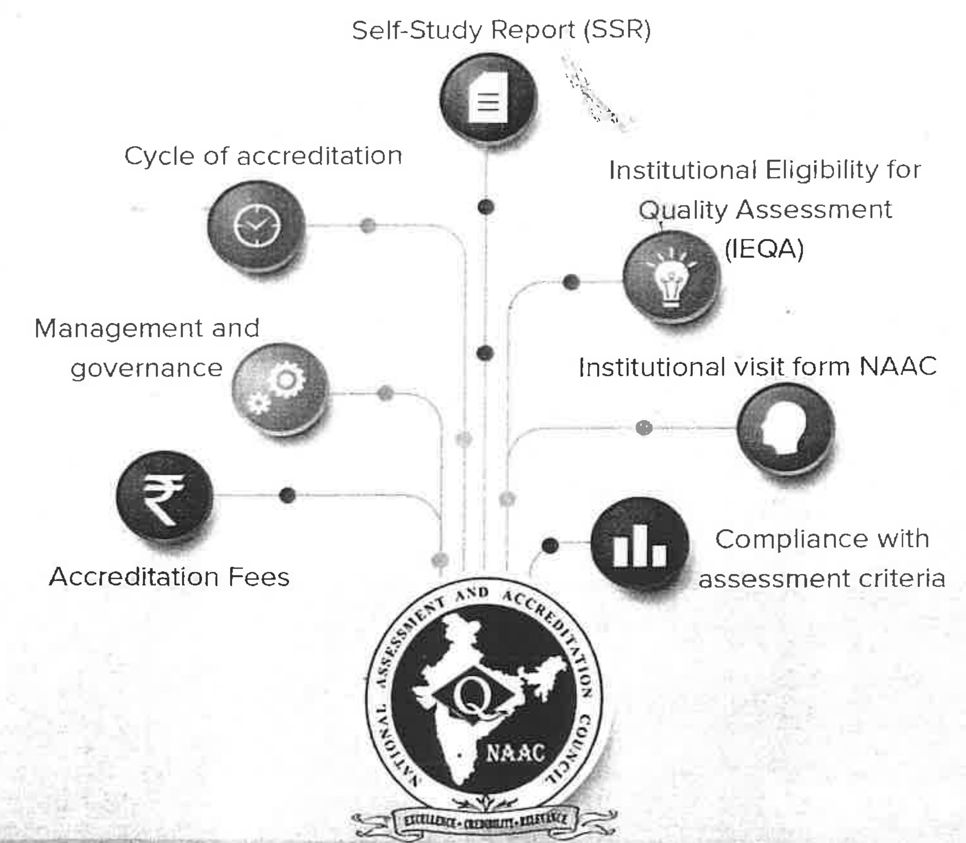

Guest Editor :
Dr. Sopan Nimbore
Principal,
ATSPM's Arts, Commerce & Science College, Ashti, Dist. Beed (M.S.) India

Associate Editor :
Prof. Niwrutti Nanwate
Head, Department of Economics
ATSPM's Arts, Commerce & Science College, Ashti, Dist. Beed (M.S.) India

Executive Editor :
Dr. Abhay Shinde
Co-ordinator, IQAC
ATSPM's Arts, Commerce & Science College, Ashti, Dist. Beed (M.S.) India

Chief Editor :
Dr. Dhanraj T. Dhangar (Yeola)

RESEARCH JOURNEY

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

SWATIDHAN PUBLICATIONS

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 193 (B) : Role of NAAC in the Educational Development of Higher Education in India
ISSN : 2348-7143
September-2019

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	Recommendation for Improving Quality of Indian Higher Education	Dr. D. K. Khokle	05
2	Assessment and Accreditation Benefits to Higher Education Institutions	Dr.Bhimrao Mankare	08
3	Skill Based Learning: Necessity for Employability	Dr. Manisha Kotgire	11
4	ICT Based Teaching and Learning in Education	Dr. N.B. Kale	14
5	Role of NAAC in Higher Education to Enhance Quality Education	Dr. Sanjay Sawate	17
6	The Role of Governance Leadership and Management in the Process of NAAC	Prof. Sunil Mhankale	24
7	Best Practices of Library: Key to Better Performance in NAAC	Dr. Anuja Kastikar	27
8	Role of ICT Teaching in Quality Improvement	Dr. Gorakhnath Phasale	30
9	Challenges Facing NAAC in Rural Area	Prof. Rupesh Wankhade	37
10	Skill Development for Employments in India	Dr. Prakash Rodiya	40
11	Revised Process of Assessment and Accreditation of Affiliated Colleges by NAAC-A Step towards Quality Enhancement	Dr. Shivaji Pawar	44
12	Role of Students and Teachers in Teaching Learning	Niwrutti Nanwate	48
13	Institutional Best Practices Enrich Students, Community and Nation	Dr.G S Bhopalkar, Dr.B S Waghmare	52
14	Information Communication Technology in Higher Education	Dr. Madan Shelke	56
15	Operational Function of IQAC	Dr. Sakharam Wandhare	59
16	Scenario of Present Education System of India	Prof. Anant Khose	63
17	Role of ICT in Higher Education for the 21st Century	Prof. Ramesh Bharudkar	68
18	Quality Assurance in the Regualar Working Process of College	Dr. Rajaram Sontakke	71
19	Role of NAAC in the Educational Development of Higher Education in India	Prof. Shubhangi Khude	73
20	Role of IQAC in Higher Educational Institute	Prof. Pathan Jainullakhan, Md. Hayatkhan	75
21	Role of Internal Quality Assurance Cell (IQAC)	Prin. Dr. Sharda Molawane	77
22	NAAC Assessment : A Boost for Higher Education	V. S. Suryawanshi & V. S. Shinde	80
23	Use in ICT Based Teaching and Learning	Prof. Jawahar Chaudhari	84
24	Impact of NAAC on College Library Development	S. A. Mutkule	88
25	ICT Education : Its Benefits and Difficulties	Dr. B. M. Chavan.	93
26	Strategies for Evaluating Teaching Quality	Dr. Mangesh Shirsath	98
27	Teaching and Learning with Technology : Effectiveness of ICT	Dr. S. N. Waghule	101
28	Skill India : Mission towards Employment's	Dr. S. V. Panchagalle & Dr. R. D.Gaikwad	106
29	Naac Accredatation	Mr. Pratap Ranshing	110
30	Higher Education – A Value Building!	Mr.M.B.Gaikwad	113
31	Higher Education in India : Issues and Challenges	Krushna Kamble	116

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 193 (B) : Role of NAAC in the Educational Development of Higher Education in India
ISSN : 2348-7143
September-2019

Operational Function of IQAC

Dr. Sakharam Wandhare
Arts, Commerce & Science College, Ashti

Introduction:

In pursuance of its Action Plan for performance evaluation, assessment and accreditation and quality up-gradation of institutions of higher education, the National Assessment and Accreditation Council (NAAC), Bangalore proposes that every accredited institution should establish an Internal Quality Assurance Cell (IQAC) as a quality sustenance measure. Since quality enhancement is a continuous process, the IQAC will become a part of the institution's system and work towards realization of the goals of quality enhancement and sustenance. The prime task of the IQAC is to develop a system for conscious, consistent and catalytic improvement in the overall performance of institutions. For this, during the post-accreditation period, institutions need to channelize its efforts and measures towards promoting the holistic academic excellence including the peer committee recommendations.

The guidelines provided in the following pages will guide and facilitate the institution in the creation and operation of the Internal Quality Assurance Cell (IQAC). The work of the IQAC is the first step towards internalization and institutionalization of quality enhancement initiatives.
Its success depends upon the sense of belongingness and participation in all the constituents of the institution. It will not be yet another hierarchical structure or a record-keeping exercise in the institution. It will be a facilitative and participative voluntary system/unit/organ of the institution. It has the potential to become a vehicle for ushering in quality enhancement by working out planned interventionist strategies by IQAC to remove deficiencies and enhance quality like the "Quality Circles" in industries.

IQAC – Vision

To ensure quality culture as the prime concern for the Higher Education Institutions through institutionalizing and internalizing all the initiatives taken with internal and external support.

Objective

The primary aim of IQAC is

- To develop a system for conscious, consistent and catalytic action to improve the academic and administrative performance of the institution.
- To promote measures for institutional functioning towards quality enhancement through internalization of quality culture and institutionalization of best practices.

Strategies

IQAC shall evolve mechanisms and procedures for

a) Ensuring timely, efficient and progressive performance of academic, administrative and financial tasks;
b) Relevant and quality academic/ research programmes;
c) Equitable access to and affordability of academic programmes for various sections of society;
d) Optimization and integration of modern methods of teaching and learning;
e) The credibility of assessment and evaluation process;
f) Ensuring the adequacy, maintenance and proper allocation of support structure and services;
g) Sharing of research findings and networking with other institutions in India and abroad.

ISSN : 2348-7143
September-2(

Functions

Some of the functions expected of the IQAC are:

a) Development and application of quality benchmarks
b) Parameters for various academic and administrative activities of the institution;
c) Facilitating the creation of a learner-centric environment conducive to quality education and faculty maturation to adopt the required knowledge and technology for participatory teaching and learning process;
d) Collection and analysis of feedback from all stakeholders on quality-related institutional processes;
d) Dissemination of information on various quality parameters to all stakeholders;
e) Organization of inter and intra institutional workshops, seminars on quality related themes and promotion of quality circles;
f) Documentation of the various programmes/activities leading to quality improvement;
g) Acting as a nodal agency of the Institution for coordinating quality-related activities, including adoption and dissemination of best practices;
h) Development and maintenance of institutional database through MIS for the purpose of maintaining /enhancing the institutional quality;
i) Periodical conduct of Academic and Administrative Audit and its follow-up
j) Preparation and submission of the Annual Quality Assurance Report (AQAR) as per guidelines and parameters of NAAC.

Benefits

IQAC will facilitate / contribute to

a) Ensure clarity and focus in institutional functioning towards quality enhancement;
b) Ensure internalization of the quality culture;
b) Ensure enhancement and coordination among various activities of the institution an(institutionalize all good practices;
c) Provide a sound basis for decision-making to improve institutional functioning;
d) Act as a dynamic system for quality changes in HEIs;
e) Build an organised methodology of documentation and internal communication.

Composition of the IQAC

IQAC may be constituted in every institution under the Chairmanship of the Head of the institution with heads of important academic and administrative units and a few teachers and a few distinguished educationists and representatives of local management and stakeholders.

The composition of the IQAC may be as follows:

1. Chairperson: Head of the Institution
2. Teachers to represent all level (Three to eight)
3. One member from the Management
4. Few Senior administrative officers
5. One nominee each from local society, Students and Alumni
6. One nominee each from Employers /Industrialists/Stakeholders
7. One of the senior teachers as the coordinator/Director of the IQAC

The composition of the IQAC will depend on the size and complexity of the instituti accordingly the representation of teachers may vary. It helps the institutions in planning a monitoring. IQAC also gives stakeholders or beneficiaries a cross-sectional participation in t

institution's quality enhancement activities. The guidelines given here are only indicative and will help the institutions for quality sustenance activities.

The membership of such nominated members shall be for a period of two years. The IQAC should meet at least once in every quarter. The quorum for the meeting shall be two-third of the total number of members. The agenda, minutes and Action Taken Reports are to be documented with official signatures and maintained electronically in a retrievable format.

It is necessary for the members of the IQAC to shoulder the responsibilities of generating and promoting awareness in the institution and to devote time for working out the procedural details. While selecting these members several precautions need to be taken. A few of them are listed below:

- It is advisable to choose persons from various backgrounds who have earned respect for integrity and excellence in their teaching and research. Moreover, they should be aware of the ground realities of the institutional environment. They should be known for their commitment to improving the quality of teaching and learning.
- It is advisable to change the co-ordinator after two to three years to bring new thoughts and activities in the institution.
- It would be appropriate to choose as senior administrators, persons in charge of institutional services such as library, computer center, estate, student welfare, administration, academic tasks, examination and planning and development.
- The management representative should be a person who is aware of the institution's objectives, limitations and strengths and is committed to its improvement. The local society representatives should be of high social standing and should have made significant contributions to society and in particular to education.

The role of theCoordinator:

The role of the coordinator of the IQAC is crucial in ensuring the effective functioning of all the members. The coordinator of the IQAC may be a senior/competent person with experience and exposure in quality aspects. She/he may be a full-time functionary or, to start with, she/he may be a senior academic /administrator entrusted with the IQAC as an additional responsibility. Secretarial assistance may be facilitated by the administration. It is essential that the coordinator may have sound knowledge about the computer, data management and its various functions such as usage for effective communication.

Operational Features of the IQAC:

Quality assurance is a by-product of ongoing efforts to define the objectives of an institution, to have a work plan to achieve them and to specify the checks and balances to evaluate the degree to which each of the tasks is fulfilled. Hence devotion and commitment to improvement rather than mere institutional control is the basis for devising procedures and instruments for assuring quality. The right balance between the health and growth of an institution needs to be struck. The IQAC has to ensure that whatever is done in the institution for "education" is done efficiently and effectively with high standards. In order to do this, the IQAC will have to first establish procedures and modalities to collect data and information on various aspects of institutional functioning.

The coordinator of the IQAC will have a major role in implementing these functions. The IQAC may derive major support from the already existing units and mechanisms that contribute to the functions listed above. The operational features and functions discussed so far are broad-based to facilitate institutions towards academic excellence and institutions may adapt them to their specific needs.

ISSN : 2348-714
Septembe

The institutions need to submit yearly the Annual Quality Assurance Report (AQAR) to NAAC b end of September every year positively. A functional Internal Quality Assurance Cell (IQAC) a timely submission of Annual Quality Assurance Reports (AQARs) are the Minimum Institution Requirements (MIR) to volunteer for second, third or subsequent cycle's accreditation. During t institutional visit the NAAC peer teams will interact with the IQACs to know the progre functioning as well as quality sustenance initiatives undertaken by them.

The Annual Quality Assurance Report (AQAR) may be the part of the Annual Report. T AQAR shall be approved by the statutory bodies of the HEIs (such as Governing Council/

References:

1. www.NAAC.home
2. www.higher education .in
3. IQAC is a Tool for Quality of Higher Education (Santosh Singh Bais) Galaxy: International Multidisciplinary Research Journal ISSN: 2278-9529
4. http://www.NAAC.gov.in/. Retrieved on Dec. 02/01/2017
5. 6) Guidelines for the Creation of the Internal Quality Assurance Cell (IQAC) in Accre National Assessment and Accreditation Councilan Autono Institutions (2007) Institution of the University Grants CommissionP. O. Box No. 1075, Nagarbhavi, Bang - 560 072 , India.

RESEARCH JOURNEY

Ashti Taluka Shikshan Prasarak Mandal's

Arts, Commerce and Science College, Ashti

Tal. Ashti, Dist. Beed (MS)

Accredited by NAAC at B++ Grade with 2.78 CGPA, ISO 9001:2015 Certified

Affiliated to Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad

A Two-Day National Seminar on 'Role of NAAC in the Educational Development of Higher Education in India'

14th & 15th September 2019

: Sponsored by :

National Assessment and Accreditation Council, Bangalore

Certificate

This is to certify that

Dr. Sakharam Marutti Wandhare

From

Arts, Commerce and Science College Ashti, Dist. Beed

Participated and

Presented a paper entitled

Operational Function of IQAC

in Two Day National Seminar on

"Role of NAAC in the Educational Development of Higher Education in India"

organized by Internal Quality Assurance Cell (IQAC),

Arts, Commerce and Science College, Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed (M.S.)

on 14th & 15th September 2019

Dr. A. B. Shinde
Co-ordinator, IQAC

Dr. S. R. Nimbore
Principal & Convenor

ISSN - No. 2319-9318

Peer Reviewed International Research Journal

VIDYAWARTA

Special Issue.

Ashti Taluka Shikshan Prasarak Mandal's

Arts,Commerce and Science College, Ashti

Tal.Ashti, Dist.Beed (MS)

Accredited by NAAC B++ Grade with 2.78 CGPA,
ISO 9001:2015, Green Audited College

Interdisciplinary National Conference on

Recent Trends in Social Sciences & Commerce

27th February 2018

HISTORY AND SOCIOLOGY

Organizer
Dr. S. R. Nimbore
Principal

48	स्त्रीवादी इतिहासलेखन	प्रा. सावंत के.डी.	164
49	स्वातंत्र्य संग्रामातील विरांगणा : राणी चेन्नम्मा	प्रा. सोमनाथ गुंजकर	166
50	अर्वाचीन भारताचे निर्माते	श्री कोळेकर नितीन बापुराव श्री डोंबाळे भरत सुदाम	169
51	रा. ना. प्रणित विसाव्या शतकातील निधर्मी धर्मविचार	अजित लक्ष्मण भालसिंग	171
52	सावित्रीबाई फुलेंची स्त्री मुक्ति चळवळ	भानवसे कृष्णा अंबादास	173
53	भारतीय इतिहासात कर्तृत्ववान स्त्रियांचे योगदान	कु. रेणुका प्रकाशराव हाक्के	177
54	भक्ति चळवळीतील संत जनाबाईचे योगदान	प्रभाकर नारायण शिंदे	179
55	राजश्री शाहू महाराज यांचे सामाजिक कार्य	शेळके जगदीश भाऊसाहेब	184
56	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखालील महाराष्ट्रातील दलित चळवळी	राठोड गुलाब तातेराव	187
57	श्रीमती इंदिरा गांधीची कामगिरी	डॉ. पी.बी. सिरसट	189
58	पंडिता रमाबाई : कार्य आणि कर्तृत्त्व	सुर्यवंशी सुमित्रा भगवानराव	192
59	भारतीय इतिहासातील सामाजिक सुधारणेत स्त्रियांचे योगदान	डॉ. सखाराम मारुती वांढरे	195

भारतीय इतिहासातील सामाजिक सुधारणेत स्त्रियांचे योगदान

डॉ. सखाराम मारुती वांढरे
एम.ए.बी.एड्. एम.फील.,पीएच.डी.
इतिहास विभाग
कला,वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,आष्टी

प्रस्तावना:

प्राचीन काळापासून धर्मशास्त्रांमध्ये स्त्रीला माता,देवी,आदिशक्ती म्हणून गौरविले असले तरी सर्वसाधारणपणे समाज रचनेत तिचे स्थान नेहमीच गौण आणि दुय्यम राहिले. एकीकडे यत्र नार्यस्तु पुण्यन्ते ,रमन्ते तत्र देवता असे म्हटले गेले आणि दुसरीकडे तिची अवहेलना करण्यात आली. वैदिक काळात तिला सन्मानाचे स्थान होते पण पुढील काळात मात्र तिला अवनत दशा प्राप्त झली. ती पुरुषाची दासी आहे, गुलाम आहे.उपभोग्य वस्तु आहे, तिला स्वातंत्र्य देता कामा नये. अशा अवास्तव समजुतींचा पगडा समाजमनावर कायमचा बसला.

भारतीय समाजात कुटुंबाला मोठे स्थान आहे. मात्र पुरुषप्रधान संस्कृतीत स्त्रियांना हीन लेखले जाई. मुलगी जन्माला येणे हे दुर्भाग्याचे लक्षण मानले जाई. केवळ वरिष्ठ वर्गातील मुर्लीना शिक्षणाचा अधिकार होता. सती, नियोग,जोहार या सारख्या चाली रुढी होत्या. स्त्रिला शिक्षणाचे स्वातंत्र्य नव्हते.बालविवाहाची पध्दती रुढ होती. व हुंडा पध्दत प्रचलित होती. विधवांची स्थिती तर खूपच दयनीय होती. त्यांना केशवपन करावे लागे. धर्मशास्त्रकारांनी स्त्रियांना मालमत्ता व वारसा हक्क नाकारला होता.

सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत स्त्री - शिक्षणाची भूमिका अत्यंत महत्वपूर्ण आहे. शिक्षणाची संधी मिळाल्यापासून स्त्रियांच्या कर्तत्वास वाव मिळाला. शिक्षणाबरोबरच सामाजिक सुधारणाही वाढीस लागल्या. विविध शैक्षणिक संस्थांची स्थापना करण्यात आली. स्त्रीला शिक्षण देण्याबरोबरच तिला आर्थिक दृष्टया स्वयंपूर्ण बणविण्यासाठी आर्थिक दृष्टया स्वयंपूर्ण बनविण्याचे प्रयत्न करण्यात आले. प.रमाबाई बेहरामजी मलबारी आदींच्या प्रयत्नांतून सेवासदन संस्थेची स्थापना करण्यात आली. स्त्रियांची उन्नती,उदर निर्वाहाचे साधन मिळवून देणे, स्त्रियांच्या निवासाची सोय करणे, आदी महत्वपूर्ण कामे या संस्थेने केली.

रमाबाई रानडे यांनी आर्य महिला समाजाची स्थापना केली. या संस्थेच्या माध्यमातून कुटुंबाबाहेर स्त्रीची अन्य समुदायांशी बांधिलकी असू शकते, हा विचार प्रबळ होऊ लागला. स्त्रियांच्या विकासासाठी सुरु झलेली चळवळ पुरुष वर्गाशी संघर्ष करण्यासाठी नव्हती, तर मदतीच्या आधारे स्वावलंबनाचे धडे शिकण्यासाठी होती. डॉ.आनंदीबाई जोशी या भारतातील पहिल्या स्त्री डॉक्टर व त्यांनी ही या क्षेत्रात मोठे कार्य केले. या बरोबरच डॉ.रखमाबाई,ताराबाई शिंदे. जनाक्का शिंदे आदींनी स्त्रियांचे विविध प्रश्न हाती घेतले व त्यावर जनमत जागृत करुन तोडगा काढला. अस्पृश्य स्त्रियांच्या विकासासाठी म.फुले व सावित्रीबाई फुले या दाम्पत्याने मोठे कार्य केले.

सामाजिक सुधारणा :-

सामाजिक सुधारणेसाठी अनेक थोर स्त्रियांनी महत्वाचे योगदान दिलेले आहे. त्यामध्ये त्यांनी समाजातील अनिष्ठ रुढी,प्रथा,चालीरिती या विरुध्द संघर्ष केला गेला. त्यातील काही उल्लेखनीय कार्य करणाऱ्या स्त्रीया पुढील प्रमाणे.

१) पंडिता रमाबाई :

स्त्रींच्या अस्मितेसाठी परंपरेच्या विरोधात ठामपणे उभ्या ठाकलेल्या महाराष्ट्रातीलच नव्हे तर भारतातल्या स्त्रियांमध्ये प्रथम नांव घेतले जाते, ते पंडिता रमाबाईचे त्या काळात महाराष्ट्रा बाहेरीलही नवजागृत स्त्रियांना आदर्श व मार्गदर्शक ठरलेल्या रमाबाईनां स्त्री मुक्तीचे दुसरे रुप म्हटले जाते. स्त्रीला शिक्षण देणे, तिला स्वावलंबी बनवणे, तिच्या ठिकाणी आत्मविश्वास निर्माण करने हया हेतूने कार्याला चालणा मिळण्यासाठी पंडिता रमाबाईंनी सेवासदन संस्थेची स्थापना केली.

सेवासदन संस्थेची उदिद्ष्टे :

१) स्त्रियाच्या उन्नतीसाठी कार्य करणे.

२) निराधार स्त्रियासाठी निवासाची सोय करणे.

३) भारतीय स्त्रियांना आपल्या उदरनिर्वाहाच्या दृष्टीने शिक्षन देणे आणि नोकऱ्या उपलब्ध करुन देणे.

४) या उदिद्ष्टांच्या प्रचारासाठी साहित्य निर्मिती व वृत्तपत्रातून विचार मांडणे.

२) रमाबाई रानडे :

रमाबाई रानडे या न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे यांच्या पत्नी होय. महादेव रानडेंनी रमाबाई रानडेंना लिहायला व वाचायला शिकवले. पतींच्या फिरतीच्या नोकरीमुळे जेथे त्या जात त्या गांवी मुलींच्या शाळेना भेटी देत व स्त्री शिक्षणाचे महत्व समजावून सांगत. रमाबाईंनी स्त्रियांच्या जागृतीसाठी स्थापन केलेल्या आर्य महिला समाजा मुळे कुंटुंबाबाहेरील स्त्री समुदायाशी स्त्रींची काही बांधीलकी असू शकते हा विचार समाजात हळुहळु रुजण्यास सुरुवात झली. सामाजिक क्षेत्रात त्यांचा सहभाग सुरु झल्यानंतर सन १८९४ मध्ये त्यांनी हिंदू लेडिज सोशल क्लबंची स्थापना केली. त्यातून स्त्रियांसाठी अभ्यासवर्ग, शिवणक्लास वगेरे सुरु केले. न्यायमूर्ती रानडेंच्या निधनानंतर रमाबाईंनी आपल्या पतीच्या विविध कार्यापैकी स्त्री उध्दाराचे कार्य हाती घेतले. स्त्रियामध्ये ज्ञानप्रसार करुन त्यांच्यात सामाजिक कर्तव्याची जाणीव निर्माण करुन देणे हा हेतू होता.

येरवडा कारागृहातील स्त्री-कैद्यांना भेटी देवून त्यांच्यावर संस्कार व्हावेत,साक्षरता व्हावी म्हणून रमाबाईंचे प्रयत्न होते. सेवासदनची स्थापना सन १९०८ मध्ये प्रथम मुंबईत झाली नंतर १९०९ मध्ये पुण्यात झाली. सेवासदनची योजना रमाबाईनी मांडली. स्त्री-शिक्षण,स्त्री-स्वावलंबन,स्त्री-जीवन विकासाची सुरुवात सेवासदनद्वारे झाली. ही संस्था तिच्या कार्यामुळे केवळ महाराष्ट्रातच नव्हे तर भारतात एक अनुकरणीय संस्था बनली.

३) डॉ.सौ.आनंदीबाई जोशी:

हिंदुस्थानातील डॉ.सौ.आनंदीबाई जोशी या प्रतिकूल परिस्थितीत विद्यासंपादन करुन पहिली स्त्री डॉक्टर झाल्या. हे ज्ञान संपादन करुन आपल्या देशाला त्याचा उपयोग व्हावा ही त्यांची प्रबळ इच्छा होती. म्हणून त्या १६ नोव्हेंबर १८८६ रोजी त्या भारतात परतल्या. अशाच अज्ञानी आणि सनातन धर्मनिष्ठेच्या किल्ल्याला भगदाड पडलेल्या समाजाचे प्रतिनिधित्व डॉ.सौ.आनंदीबाई जोशी यांना करावे लागले. सौ.आनंदीबाईचे शिक्षण विषयक कामगिरी समाजाला धक्का देणारी ठरली. त्याचा एक चांगला परिणाम म्हणजे महाराष्ट्रात स्त्री-शिक्षणाच्या विषयाला चालना मिळाली. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात सामाजिक जडण-घडणीतील स्त्रियांवरील जाचक बंधने दूर करण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न सरु असताना सौ.आनंदीबाईचे कार्य महत्वाचे वाटते. अवघे २२ वर्षांचे आयुष्य त्यांना लाभले. त्यांचे हे उदाहरण पुढील काळातील शिक्षण व सामाजिक चळवळींना प्रेरणा देणारे ठरले.

४) डॉ.रखमाबाई :

सावित्रीबाई फुलेंच्या पावलावर पाऊल ठेवून स्त्रियांच्या दु:खाला वाचा फोडणाऱ्या डॉ.रखमाबाई यांचे नांव घेतले जाते. घरातील वडिलधाऱ्यांनी त्यांचा विवाह बालपणीच करुन दिला होता. पती योग्य नसल्याने त्या सासरी राहिल्या नाही. कोर्टात खटला उभा राहिला. डॉ.रखमाबाई अन्यायाविरुध्द लढल्या. शिष्यवृत्ती मिळवून वैद्यकिय अभ्यासासाठी त्या इग्लंडला गेल्या व डॉक्टर झाल्या. त्यांनी भारतात येवून दवाखाना न घालता नोकरी पत्करली. त्यांनी मुलींच्या शिक्षणासाठी खुप प्रयत्न केले. सुरतमध्ये असतांना विधवांना मदत केली. डॉ.रखमाबाईंचा आर्य महिला मंडळाशी सबंध होता. त्यांनी स्त्रियांचे दु:ख जाणले होते. स्त्रीला व्यक्तिस्वातंत्र असावे असे त्यांना वाटे. त्यासंबंधीचे विचार त्यांनी आपल्या लेखनीतून मांडण्यास सुरुवात केली. टाइम्स ऑफ इंडियाच्या लिहिलेल्या लेखात त्यांनी मुलींच्या विवाहाचे वय १५ वर्षे असावे असे सुचविलेले होते.

५) ताराबाई शिंदे :

१९ व्या शतकातील स्त्री-जीवनाच्या चौकटीबाहेर पडून कार्य करणाऱ्या अनेक स्त्रिया दिसून येतात. त्यात पडद्याआड राहिलेल्या ताराबाई शिंदे या एक आहेत. स्त्री मुक्ती चळवलीचे दोन गट १) बौध्दिक पातवळीवर कार्य करणारा २) कृतिशील पातळीवर कार्य करणारा, ताराबाई शिंदे ही त्याचीच एक प्रतिनिधी आहे .

म.ज्योतीबा फुले यांनी पं.रमाबाई व ताराबाई शिंदे यांची तुलना केलेली आहे. या दोघीमध्ये स्त्री-उध्दाराची प्रेरणा जागृत झलेली होती असे दिसून येते. ताराबाईंच्या जडनघडणीत म.फुलेंच्या विचार, भाषा,सुधारक विचार, व्यापक समानतेचा पुरस्कार त्याचबरोबर आक्रमक वृत्तीचा प्रभाव दिसतो. पुरुष श्रेष्ठत्वाच्या कल्पनेवर त्यांनी हल्ला चढवलेला आढळतो. स्त्रीला समाज,कुटुंबातून मिळणाऱ्या तुच्छ ,अपमानास्पद वागणूकीचा त्यांनी कडक शब्दात धिक्कार केलेला आहे. त्यांनी समाजातील अंधश्रध्देची टर उडविलेली आहे. पुर्नविवाहाचा पुरस्कार केलेला आहे. त्यांच्या निबंधातून स्त्री मुक्ती चळवळीचा सूर उमटतो.

६) जनाक्का शिंदे :

महर्षी विठठ्ल रामजी शिंदे यांच्या जनाक्का भगिनी होत्या. जनाक्का शिंदे यांनी आपल्या आयुष्यात दु:खाचे अनेक चटके सोसले. सासरकडून होणा:या जाचाला कंटाळून रामजी शिंदेनी भगिनी जनाक्काला हुजुरपागेच्या शाळेत सोय केली. जनाक्कांना शिक्षणासाठी अनेक अडचणींना तोंड द्यावे लागले. सन १९०६ मध्ये अस्पृश्यांच्या उध्दारासाठी महर्षी शिंदे यांनी डिप्रेसड क्लास

मिशन नावाची संस्था स्थापन केली होती. या संस्थेच्या ध्येयाप्रमाणे स्वच्छता,आरोग्य,शिक्षण या दृष्टीने जनाक्कांचे कार्य चालू झाले. अस्पृश्य स्त्रियांना शाळेत बोलावून आणून चैत्रगौरी,सक्रांतीसारख्या प्रसंगानिमीत्त हळदी-कुंकवासारखे कार्यक्रम आयोजित केले जाऊ लागले . यातून स्पृश्य अस्पृश्य महिलांना एकत्र आणण्यासाठी त्यांचा प्रयत्न असे. निराश्रीत सेवासदन यामध्ये जाऊन त्या निराधान अस्पृश्य वृध्दंची शुश्रुषा,बाळंतीनीची शुश्रुषा करण्यासाठी त्या जात.

जनाक्कांचे दुसरे महत्वाचे कार्य म्हणजे देवदासींचा प्रश्न सोडविणे. वाट चुकलेल्या तरुण मुलींना आधार देतांना त्यांना प्राणांवर बेतलेल्या संकटालाही तोंड द्यावे लागले. त्यांनी उपेक्षित,बहिष्कृत स्त्रीचे अस्तित्व आणि अधिकार समाजासमोर आणण्याचा प्रयत्न केला. तळागाळातील सर्व सामान्य स्त्रीलाही चांगले ऐहिक व उच्च अध्यात्मिक जीवन जगायला मिळावे यासाठी त्यांची धडपड चालू होती. मात्र समाजाने त्यांच्या कतृत्वाची नोंद केलेली नाही.

७) सावित्रीबाई फुले :

१९ व्या शतकात सावित्री फुले आणि ज्योतीबा फुले यांनी समाजकार्याबरोबर स्त्री-शिक्षणांसाठी प्रयत्न केले. म्हणूनच सावित्रीबाईंना स्त्री-समाजाच्या आद्य क्रांतिकारक महिला म्हटले जाते. जोतीबा फुलेंनी मुलींसाठी शाळा सुरु केली ,तशीच अस्पृश्य मुले व मुलीसाठी शाळा सुरु केल्या. त्यासाठी फुले दांपत्याने घरचा,समाजाचा विरोध,त्रास सहन केला. शाळेतील विद्यार्थ्यांना पिण्यासाठी पाणी मिळेना तेंव्हा सावित्रीबाईंनी आपली घरची विहीर अस्पृश्य बांधवासाठी खुली केली. सावित्रीबाईंनी सुरु केलेल्या अनाथगृहामध्ये विधवा,परित्यक्ता,असाहय अशा स्पृश्य,अस्पृश्य स्त्रियांना आधार मिळाला.

सारांश :

स्त्रियांना त्यांच्यावरील अन्यायाची जाणवी करुन देणारे पहिले नेते पुरुषच होते. स्त्री जर मागे राहिली तर समाजाची उन्नती होणे शक्य नाही हे काही समाजसुधारकांनी ओळखले होते. स्त्रीला शिक्षण देणे आणि तिला स्वावलंबी करण्याच्यादृष्टीने पंडिता रमाबाईच्या पुढाकाराने सेवासदन संस्थेची स्थापना केली. त्यांनी केलेल्या खडतर प्रवासातील अनुभवांवरुन स्त्रियांच्या उन्नतीसाठी प्रयत्न केले पाहिजेत हा विचार प्रबळ होत गेला. त्यासाठी स्त्री-शिक्षणावर भर दिला. त्यांनी स्त्री-उध्दाराचे कार्य केल्याने त्यांना स्त्रियांच्या मुक्तीची आद्य प्रवर्तिका म्हटले आहे. पं.रमाबाईनंतरचे महत्वाचे कार्य रमाबाई रानडे यांनी केले. प्रथम त्यांनी स्वत- शिक्षण घेऊन महिला परिषद स्थापन केली. त्यातून सुधारणावादी विचार प्रसारित करण्यास सुरुवात केली. त्यांचे सामाजिक व राजकिय क्षेत्रातील कार्य चालू राहिले. स्त्री शिक्षण चळवळीच्या प्रेरेतून उच्च शिक्षणाकडे स्त्रिया वळत गेल्या. भारतात डॉ.आनंदीबाई जोशी पहिली स्त्री डॉक्टर ठरली. हि प्रेरणा घेऊनच अनेक स्त्रियांनी परदेशात जाऊन उच्च शिक्षण घेण्यासाठी पर्यत्न केले. डॉ. रखमाबाईंनी सुध्दा स्त्री स्वातंत्र्य जीवनासाठी खडतरपणे तोंड दिले. विधवांची स्थिती सुधारावी म्हणून प्रयत्न केले. स्त्री-जीवनातील परिवर्तनाचा विचार ब्राम्हण व शहरी समाजापुरताच मर्यादित न राहता शेतकरी आणि दलित समाजापर्यंत पोहोचविण्याचे कार्य ताराबाई शिंदे ,जनाक्का शिंदे यांनी केले.

भारतात महाराष्ट्रा प्रमानेच बंगालमध्ये ही स्त्री-शिक्षणाच्या प्रसाराबरोबर कार्याला दिशा मिळत गेली. तोरु दत्त, स्वर्णकुमारी देवी,कामिनी रॉय यासारख्या महिलांनी स्त्री - उध्दाराच्या दृष्टीने आपले विचार साहित्यातून मांडले. जनजागृतीसाठी हे विचार महत्वाचे ठरले. तसेच अस्पृश्य स्त्रियांची स्थिती लक्षात घेऊन त्यांच्यात सुधारणा व्हावी म्हणून म.फुले व सावित्रीबाई फुले यांनी जसे अथक प्रयत्न केले तसेच ताराबाई शिंदे ,जनाक्का शिंदे यांनीही प्रयत्न केले.

संदर्भ सूची :

१) डॉ.गाठाळ एस.एस, भारतीय इतिहासातील स्त्रिया व स्त्री जीवन,
२) डॉ.सौ.पद्मा पाटील ,डॉ.सौ.शोभना जाधव ,भारतीय इतिहासातील स्त्रिया,
३) श्रीमती रमाबाई रानडे, चरित्र आणि कार्य
४) गोदावरी परुळेकर, जेव्हा माणूस जागा होतो.
५) डॉ.सरोजिनी बाबर, स्त्री शिक्षणाची वाटचाल.
६) देवदत्त ना.टिळक,महाराष्ट्राची तेजस्विनी पंडिता रमाबाई
७) मोहिनी वर्दे , डॉ. रखमाबाई, एक आर्त
८) मुन्शी अभिनंदन ग्रंथ
९) विध्दांस मा.श्री.रमाबाई रानडे, सक्ती आणि कार्य

Ashti Taluka Shikshan Prasarak Mandal's

Arts, Commerce and Science College, Ashti

Tal. Ashti, Dist. Beed (MS)

Accredited by NAAC B++ Grade with 2.78 CGPA, ISO 9001 : 2015 Certified, Green Audited College

ONE DAY INTERDISCIPLINARY NATIONAL CONFERENCE

ON

RECENT TRENDS IN SOCIAL SCIENCES AND COMMERCE

CERTIFICATE

This is to certify that Prof./Dr./Mr./Mrs. डॉ. सखाराम मारुती वांढरे *of* कला, वाणिज्य व विज्ञान महा. आष्टी *has Participated / Worked as Resource Person / Submitted a Paper on* भारतीय इतिहासातील सामाजिक सुधारणेत स्त्रियांचे योगदान *in the National Interdisciplinary Conference on "Recent Trends in Social Sciences and Commerce" on 27th February 2018.*

Convener

Dr. S. R. Nimbore
(Principal / Organizer)

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

Vidyawarta®

International Multilingual Research Journal

Special Issue: (Vol.-II) Feb.-2017

The Relevance of Social Sciences in Constructing Society

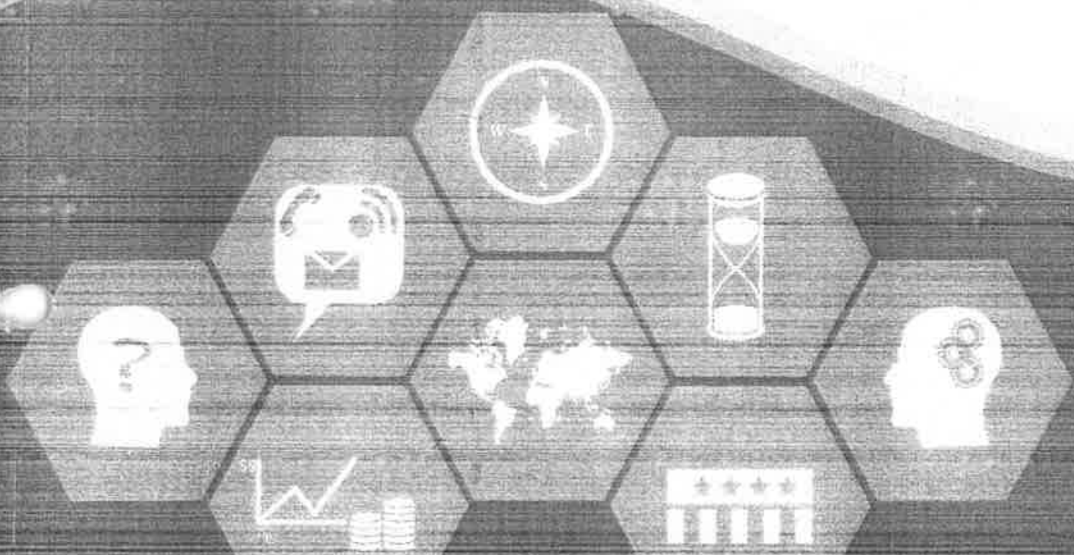

www.vidyawarta.com

28) Relevance of Political Science in Constructing Society
Ms. Shabana Shaikh, Pune || 92

29) The Relevance of Political Science
Dr. Wahida Shaikh, Pune || 95

30) राजकीय सिद्धांताचे महत्त्व आणि प्रस्तुतता
प्रा. अंकुश पा. आवारे, अहमदनगर || 98

31) PSYCHOSOCIAL STRESS IN PREGNANCY
Dr. Hemant B. Kulange, Pune || 101

32) ANALYTICAL STUDY OF MENTAL HEALTH AMONG SINGLE AND DUAL EMPLOYEE MARRIED COUPLE
Santosh Bhikaji Gaikwad, Ahmednagar || 105

33) The Relevance of Psychology in Constructing Society
Prof. Veena V. Kurhade || 109

34) THE RELEVANCE OF PSYCHOLOGY IN CONSTRUCTING SOCIETY
Mrs Divya Vats, Ahmednagar. || 113

35) Major Behavioural Problems in Children: A Psychological Viewpoint
Dr. Hanuman R. Palave, Ahmedanagar || 115

36) Sociology: A field of knowledge production and its relevance of Society
Dr. P.T. Shelake, Ahmednagar || 120

37) Psychological Well-being and Adjustment among College Students
Mr.Kumbhar Rajendra R., Ahmednagar || 122

38) The Relevance of History in Constructing society in India – "Ancient Spy System for..
Miss. Pratibha B. Dhondkar, Aurangabad || 126

39) Sport: A Major Factor in Modern Life
Prof. Deshmukh Vijay Yashwant, Pathardi || 130

40) The Role of Political Science in Constructing Society
Dr. Vilas Awari (HOD). Dr. Suresh Devare, Kopargaon || 132

41) १८५७ चा उठाव : मराठवाडयाचे योगदान
डॉ. सखाराम वांढरे, जि.बीड || 135

42) अहिल्याबाई होळकराचे सामाजिक प्रशासकीय कार्य
प्रा. सोनवणे सुजाता रामदास, अहमदनगर. || 137

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal | http://www.vidyawarta.blogspot.com

41

१८५७ चा उठाव : मराठवाडयाचे योगदान

डॉ. सखाराम वांढरे
(इतिहास विभाग प्रमुख)
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
आष्टी, ता.आष्टी जि.बीड

****

प्रस्तावना :—

व्यापा—यांच्या वेशात इंग्रज भारतात आले. त्यांच्याविषयी भारतीय राज्यकर्त्यांचे धोरण सावधगिरीचे नव्हते. मराठयांच्या अधिपतींनाही ही व्यापारी जमात येथे व्यापारी वस्तूंची देवाणधेवाण करण्यासाठी आली असे वाटले. मराठी सत्ता जेव्हा वैभवाच्या शिखरावर होती, तेव्हा इंग्रजांनी आपले धोरण थोडेसे नमते धेतले, पण पुढे मराठे व इतर देशी सत्तांचा —हास होत आहे हे लक्षात आल्यावर त्यांचे धोरण आक्रमक व विस्तारवादी बनले.

१८५७ चा देशातझालेला उठाव व त्याचे महाराष्ट्रात उमटलेले पडसाद हा सर्व विषय रोमहर्षकच आहे आणि तरीही वादग्रस्त आहे. हया घटनाक्रमाचे पध्दतशीररीत्या अवमूल्यन आणि विकश्तीकरण करण्याचा प्रयत्न केला जातो. हया घटनेने महाराष्ट्रात नेमके काय घडले. त्याचे स्वरूप काय आहे व हया तेजस्वी घटनेचे आधुनिक भारताच्या इतिहासात स्थान व महत्त्व आहे. १८५७ चा उठाव हा भारताच्या इतिहासातील एक महत्त्वाचे पर्व मानले जाते. हया क्रांतीकारक घटनेपासून आपन आधुनिक कालखंडात प्रवेश करतो. भारताच्या इतिहासात हया उठावाच्या स्वरूपाविषयी अनेक उलटसुलट वाद आहेत. हया घटनेचा महाराष्ट्रात विचार करताना हया वादविवादांचा विचार तर करावावा लागेलच, पण त्याचबरोबर हया घटनाक्रमामुळे काही जुनी गश्हीतेही रदद् होण्याची शक्यता आहे.

जुन्या ऐतिहासीक ग्रंथात १८५७ चा उठाव उत्तर भारतातील काही शहरांपुरता मर्यादित होता तो इतर प्रदेशात घडून आला नाही, नर्मदेपलीकडे हया उठावाची व्याप्ती नव्हती असे ठामपणे सांगितलेले आहे. पणमहाराष्ट्राच्या अनेक प्रदेशात १८५७ च्या निमीत्ताने छोटे मोठे उठाव झाले. त्याकडे ब्रिटीश इतिहासकार व त्यांना साथ करणारे काही देशी इतिहासक १८५७ चा गौरवशाली इतिहास विचीत्र दृष्टीकोनातून पाहतात व तो इतिहास विकृत बनवण्याचा व त्या इतिहासाचे पध्दतशीररीत्या अवमुल्यन करण्याचा ते प्रयत्न करताना दिसतात.

"हा उठाव शिपायांचे छोटेशे बंड होते, तो स्वातंत्र्यासाठी केलेला उठाव नव्हता. हया घटनाक्रमात राष्ट्रवादाच्या कसल्याही प्रवश्तती नव्हत्या, तर लष्करातील काही असंतुष्ट आत्मे एकत्र आले व त्यांनी आपल्यावर झालेल्या अन्यायाचा सूड घेतला. त्यातून हे शिपायांचे बंड उद्भवले" असा सोयीचा अन्वयार्थ ब्रिटीश इतिहासकार लावतात.

विसाव्या शतकाच्या प्रथमार्धात जो स्वातंत्र्यसंग्राम पेटला. त्यासाठी एकोणिसाव्या शतकातील १८५७ च्या लढयाचा त्यांना उपयोग होऊ नये, स्फूर्तीसाठी त्यांनी हया घटनेकडे पाहू नये, उलट एक संरजामशाही काळातील ती एक शुल्लक घटना होती, त्यात राष्ट्रप्रेम, राष्ट्रभावनेचा लवलेश नव्हता, असा युक्तिवाद हे साम्राज्यवादी इतिहासकार करतात काही दस्तऐवज इग्रजांनी नष्ट केल्यामुळे वा काही त्यांनी इंगलडला नेल्यामुळे काही काळ भारतात १८५७ च्या घटनेबाबत अज्ञान होते, पण स्वातंत्र्यवीर वि. दा. सावरकरांना इंगलंडच्या वास्तवयात नवी माहिती मिळाली व त्या आधारे हया घटनेचा नवा अर्थ त्यांनी लावला. आपल्या "अठराशे सत्तावनचे स्वतंत्र्यसमर" हया पुस्तकात त्यांनी योगय ते पुरावे दिले. नव्या संशोधकांना पुढे काही वर्षांनी आणखी नवे पुरावे जुन्या फायलीतून, पत्रव्यवहारातून संशोधकांना मिळाले. १८५७ चा उठाव इंग्रजांनी शिपाई गर्दी म्हणून जसा रंगविला तसा तो नाही, तर तो एक स्फूर्तीदायी इतिहास आहे. १८५७ मध्ये हया प्रदेशात बरेच काही घडले आहे, पण इंग्रज इतिहासकार ते जाणूनबुजून लपविण्याचा प्रयत्न करीत आहेत, हे सिध्द झाले. आज तर ही घटना भारताच्या तेजस्वी स्वातंत्र्यपर्वाची नांदी म्हणून ओळखली जाते.

१८५७ च्या उठावाचे महत्त्व :—

• १८५७ चा उठाव विस्कळीत होता, ध्येयामध्ये पुरेशी एकवाक्यता नसल्यामुळे वातावरण उत्तरेप्रमाणे

दक्षिणेतही गोंधळाचेच होते. हा गोंधळ तसा अटल अपरिहार्य होता. उठावामागे तशी योजना नव्हती, कुणाची योजकता नव्हती किंवा कुणाचे खंबीर नेतशत्वही नव्हते. उठाव फसलेला असला तरी या उठावामागे राष्ट्रप्रेमाची जी मंगलमय भावना होती, ती जास्त महत्त्वाची मानली पाहिजे.

समाजिक, वैचारीक, सांस्कशतिक क्षेत्रात सुधारणा व पुनरूजीवन घडून येण्यापूर्वी भारतीय प्रबोध नापूर्वीचे उत्तर भारत व महाराष्ट्रातील हे उठाव तसे अपरिपक्वच होते. त्याच शतकाच्या उत्तरार्धात वश्तत्तपत्रे, वाडमय समाजसुधारणा, राजकारण या क्षेत्रात जोरदार परिवर्तन घडून आले आणि हया परिवर्तनानंतर घडून आलेल्या प्रत्येक चळवळीत आणि उठावात आधिक शिस्त, एकसंधपणा, योजकता हयांचे दर्शन आपल्याला घडते. म्हणून हया विविध चळवळी यशस्वी होत गेल्या. १८५७ चा उठाव हा एक आरंभीचा प्रयत्न होता. तो अपरिपक्व असा राष्ट्रीय प्रयोग होता. त्याचे मूल्यमापन करताना आजच्या कसोटया उपयोगी पडणार नाहीत.
इंग्रजांचे दमनयंत्र फार कार्यक्षम होते. बंडाचा बीमोड करताना परकीय राज्यकर्त्यांनी दया—माया आणि माणूसकी दाखविली नाही. इंग्रज काय, पोर्तुगीज काय ते जेथे गेले, जेथे जेथे त्यांनी वसाहती स्थापन केल्या, त्या प्रदेशावर राज्य करतांना पाश्चिमात्यांनी ऐतदेशियांवर हयाच प्रकारचे राक्षसी अत्याचार केले व आपला वसाहतवाद टिकविला. उदारमतवाद, लोकशाही, न्याय व समता हयाचे प्रयोग त्यांनी युरोपमध्ये केले पण आशिया व आफ्रिका खंडात वांशिक कततली करून आपले आर्थिक लाभ टिकविले. १८५७ च्या काळात इंग्रजांनी उठावाचे नेते हयाच पध्दतीने मारले. त्यांना फासावर दिले तरी परकीय राज्यकर्त्यांचे समाधान झाले नाही. त्यांनी ती प्रेते तशीच दहा—पंधरा दिवस लटकावून ठेवून दहशत निर्माण केली. दहशत हा इंग्रज राजवटीचा आधारस्तंभ होता. हया सरकारी दहशतीला क्रांतीकारकांनीही दहशतीतूनच उत्तर दिले. दहशतीतून प्रतिदहशतच निर्माण होणार ! हे इतिहासात अनेक वेळा सिध्द झालेले आहे. हया शतकांच्या उत्तरार्धात वासुदेव बळवंत फडके व चाफेकर बंधू याची क्रांतीकारकता ही १८५७ च्या अपयशातून जन्माला आलेली आहे.

मराठवाडयाचे योगदान :—

मराठवाडा जो १८५७ पूर्वी निजामी प्रदेशात होता, तेथे अनेक ठिकाणी बंडे झाली.पूर्वी अबंड येथे इंग्रज आणि ऐतदेशिय हयांच्यात छोटीशी चकमक झाली. नादेड जिल्हयात हंसाजी नाईक हटकर यांनी वीस वर्षापर्यत निजामाशी संघर्ष केला. त्याचा बंदोबस्त करण्यासाठी निजामाला इंग्रज सैन्याची मदत घ्यावी लागली. इ.स. १८१८ मध्ये धर्माजी प्रतापरावाने निजामाच्या विरोधात बंड केले होते. तेव्हांही निजामाने इंग्रजांची मदत घेतली आणि धर्माजीला पकडून त्याने राज्यात कशीबशी शांतता प्रस्थापित केली.

औरंगाबादेतील घटनाक्रम

१८५७ चा लढा विचीत पध्दतीने पेटत गेला व त्यांतील संवादी व विसंवादी सुरांमुळे राष्ट्रवादाचे मोठे मनोहारी दर्शन घडले ते औरंगाबादेत.

औरंगाबाद हे निजामी प्रदेशातील एक महत्त्वाचे शहर. तेथे ठेवलेल्या इंग्रजी सैन्यात बंहुसंख्य हिंदी शिपाईच होते. उत्तर भारत खास करून आयोध्या प्रांतातील अनेक लोक हया सैन्यात काम करीत होते.

१८५७ च्या बातम्या दक्षिणेत येऊन धडकल्या आणि हिंदी व इंग्रजांच्या दोन्हीही गोटात ताणतणाव वाढत गेले. येथे कॅप्टन एस. जी. जी. आर यांच्या नेतशत्वाखाली घोडदलाची तिसरी पलटण काम करीत होती. १८५७चा उठाव उत्तरेस पसरू लागला व त्या वार्ता औरंगाबादेत लष्करी छावण्यांमध्ये चर्चिला जाऊ लागला. कॅप्टन ऑर हयास उत्तरेस बंडाचा बिमोड करण्यासाठी बोलावणे आले. हा इंग्रजी अधिकारी आपल्या सैन्याला उत्तरेस घेऊन जाण्यास फारसा तयार नव्हता. हे सैन्य मध्ये रस्त्यातच बंड करून उठले तर ? अशी भीती त्याला वाटत होती व त्याच बरोबर हया सैनिकांही आपल्याच सैनिक बांधवांवर हत्यार चालविण्याची इच्छा नसल्यामुळे त्यांच्याही गोटात अस्तब्धता होती. दोन्ही पक्ष इंग्रजी सैन्य व त्याच बरोबर इंग्रजांच्या भारतातील सैन्यात असलेले सैनिक हयांच्यात परस्परांविषयी संशय होता. राग विध्द्वेश होता व म्हणूनच भारतातील इतरत्र आढळणा—या बहुतेक सर्व छावण्यांमध्ये (कॅटोन्मेंटमध्ये) जसा तणाव होता तसाच तो येथेही होता.
औरंगाबादेतील इंग्रज अधिक—यांनी आपली बायकामुले मुंबईला पाठविली होती व मुंबईत सुरक्षिततेचा उठाव म्हणून ही बायकामुळे बोटीवर राहत होती, हया बोटी किना—याजवळच नांगरून ठेवलेल्या होत्या.

हया ताणतणावांचा फायदा काही उतावळया सैनिकांनी उठवला. ते अकस्मात बंड करून उठले, पण

पाठिंब्याअभावी त्यांचा उठाव दडपला गेला. रीतसर चौकशी झाली. फिदा अली आणि त्याचे इतर चार सहकारी त्यांना फासावर लटकावण्यात आले.

सारांश :—

मराठवाडयात नांदेड येथे हंसाजी नाईक हटकर हयाने उठाव केला. धर्माजी प्रतापराव हा निजामी राजवटीतील आणखी एक बंडखोरे त्याचे पारीपत्य करण्यासाठी निजामाला इंग्रजांची मदत ध्यावी लागली. औरंगाबाद षहरात इंग्रजांनी लष्कर ठेवले होते, त्यात आयोध्या प्रांताचे काही सैनिक होते. १८५७ मध्ये उत्तरेस काही गडबडी सुरू झाल्या तेव्हा हया सैनिकांना उत्तर भारतात हलवितांना इंग्रजांना खूप त्रास झाला. औरंगाबादेत फिंदा अली या नेत्यासह आणखी चार लोकांना इंग्रजांनी फासावर लटकाविले.

१३ जुन १८५७ रोजी नागपुरात उठाव करण्याची योजना सैनिकांनी आखली होती. आकाशात शोभेची दारू उडविली गेली की सैनिक बराकीतून बाहेर पडणार होते, पण हया उठावाची कल्पना इंग्रजाना आल्यामुळे त्यांनी हे दारूकाम होऊ दिले नाही. व हाही उठाव फसला. राजघराण्यातील बाकाबाईने फितुरी करून इंग्रजांना महत्त्वाची मदत केली, येथेही इंग्रजांनी अनेकांना फासावर लटकवले.

संदर्भ ग्रंथ :—

१. डॉ. खोबरेकर वि. गो., 'महाराष्ट्राचा इतिहास' (मराठा कालखंड) भाग—२, मुंबई — १९६८
२. सरदेसाई गो. स., 'मराठी रियासत' उत्तर विभाग, मुंबई — १९३२
३. वैध डॉ. सुमन, 'पेशवा बाजीराव सेकंड अँड द डाऊनफॉल ऑफ मराठा पॉवर' नागपूर — १९७६
४. सुंठणाकर बी. आर., 'नाइनाटिन्थ सेंच्युरी ऑफ महाराष्ट्' खंड — १, पुणे — १९६८
५. कानडे रामचंद्र गोविंद, 'मराठी नियतकालिकांचा इतिहास', मुंबई
६. कुलकर्णी अ. रा., खरे ग. ह. (संपा.) 'मराठयांचा इतिहास', खंड १ ते ३, पुणे
७. जोशी ना. वि., 'पुणे शहराचे वर्णन' मुंबई — १९७१
८. ठाकरे के. सी., (प्रबोधनकार) 'प्रतापसिंह आणि रंगो बापूजी म्हणजेच साता—याच्या राज्यक्रांतीचा इतिहास', मुंबई — १९४८

42

अहिल्याबाई होळकराचे सामाजिक प्रशासकीय कार्य

प्रा. सोनवणे सुजाता रामदास
श्री बाणेश्वर महाविद्यालय
बुऱ्हाणनगर, अहमदनगर.

****

मराठ्यांच्या इतिहासामध्ये ज्या तेजस्वी विरांगना होऊन गेल्या. त्यांच्यामध्ये अहिल्याबाई होळकरांचे स्थान अद्वितीय आहे. सन १७५४ मध्ये कुंभेरीच्या वेढ्यात अहिल्याबाईच्या पतीला शूर मरण आहे. आणि ऐन तारूण्यात म्हणजेच वयाच्या २९ व्या वर्षी अहिल्याबाईना वैद्यव्य प्राप्त झाले. पतीच्या चितेवरसती जाण्याची तिने तयारी केली. तेव्हा तिच्या सासऱ्याने मल्हारराव होळकरांनी तिला सती जाण्यापासून थांबवले. त्याच्या आयुष्यात अफाट ऐश्वर्य असून देखील त्याच्या उपभोग त्यांना घेता आला नाही. १७६५ मध्ये कर्तबगार सासरे मल्हारराव होळकरांच्या राज्याची जबाबदारी आली. अहिल्याबाई होळकरांनी न डगमगता ही जबाबदारी पेलवली. आणि आपल्या काळात मराठ्यांच्या इतिहासात सामाजिक आणि प्रशासकीय योगदान दिले त्याचा आढावा थोडक्यात घेण्याचा प्रयत्न करू.

अहिल्याबाई होळकर यांचे सामाजिक योगदान :—

अहिल्यादेवी हाय स्वत: लढवय्याव थोर राजकारणी आणि मुत्सद्दी होत्या. त्याचप्रमाणे त्यांनी आपल्या राजकीय कारकिर्दीमध्ये अनेक सामाजिक कार्य केलेले दिसते. त्यांनी आपल्या राज्यातील अनेक मंदिरांचा जिर्णोध्दार केला. अनेक धार्मिक स्थळांनागंगोत्री कावडीची सोय केली. त्याचप्रमाणे नंदादीपाची व पुजा प्रबंधाची व्यवस्था केली. अनेक ठिकाणी धर्मशाळा बांधून अन्नछत्र वसदा वर्ताची सोय केली. तसेच अनेक देवालयामधून नैवदयाची व्यवस्था केली. छत्रीव सभा मंडपाची उभारणी व त्याची देखभाल करण्याची व्यवस्था केली. नदया पार करण्यासाइी अनेकठिकाणी नावांची व्यवस्था करुन पाण्याच्या सोयीसाठी कुंड, विहिरी, तलाव यांची बांध

राजर्षि शाहू महाराज :

सामाजिक सुधारणा व सद्यःस्थिती

(इतिहास)

: संपादक :

प्रा.डॉ.बी.के.शेप

: मुख्य संपादक :

प्राचार्य, डॉ.आर.के.इप्पर

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ सलंग्नित
जवाहर शिक्षण संस्थेचे, वैद्यनाथ कॉलेज, परळी वैजनाथ
ता.परळी वै. जि.बीड (महाराष्ट्र)

इतिहास विभाग आयोजित

राष्ट्रीय चर्चासत्रातील निवडक शोधनिबंध

राजर्षि शाहू महाराज : सामाजिक सुधारणा व सद्यःस्थिती

संपादक - प्रा. डॉ. बी. के. शेप
मुख्य संपादक - प्राचार्य डॉ. आर. के. इप्पर

ISBN - 978-93-5240-091-1

अरुणा प्रकाशन
१०३, ओमकार कॉम्प्लेक्स-अ,
खर्डेकर स्टॉप, औसा रोड, लातूर
मो. ९४२१४८६९३५, ९४२१३७१७५७

मूल्य : २८०/- रूपये

© **सर्व हक्क संपादकाधिन**

: प्रथम आवृत्ती : ७ मार्च २०१७

मुद्रक : आर्टी ऑफसेट लातूर
अक्षरजुळवणी : हिंदवी कॉम्प्यूटर
मुखपृष्ठ संकल्पना : विरू गुळवे

* **'राजर्षि शाहू महाराज : सामाजिक सुधारणा व सद्यःस्थिती '** या पुस्तकातील सर्व लेखन,मते आणि अभिप्राय संबंधीत लेखकांचे असून त्या सबंधी प्रकाशक, मुद्रक व इतर सहमत असतीलच असे नव्हे.

ISBN 978-93-5240-091-1

१६. राजर्षी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक धोरण
प्रा. बंडे वसंत निवृत्ती ७१

१७. राजर्षी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक धोरण व प्रासंगिकता
प्रा.गंगणे आर.व्ही. ७४

१८. राजर्षी शाहू महाराजांचे शिक्षण विषयक विचार
प्रा.कदम एम.एम. ७७

१९. समाज छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज यांचे शैक्षणिक धोरण
डॉ. खासेराव भैरव पाटील ७९

२०. राजर्षी शाहू महाराजांची शिक्षणविषयक भूमिका व कार्य
प्रा. मादळे आर. बी. ८२

२१. राजर्षी शाहू महाराज यांचे शैक्षणिक विचार व कार्य
प्रा.घाडगे रघुनाथ व्यंकटी ८५

२२. छत्रपती शाहू महाराजांचे स्त्रीशिक्षण विषयक कार्य आणि विचार
प्रा. गडगे एस.आर. ८८

२३. राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजाचे शैक्षणीक कार्य
प्रा.जाधवर बी.डी. ९१

२४. वसतिगृह निर्मितीचे जनक : राजर्षी शाहू महाराज
प्रा. जायेवार जगदीश लच्छमन्ना ९४

२५. राजर्षी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक धोरण
डॉ. सखाराम वांढरे ९८

२६. छत्रपती राजर्षी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक धोरण
प्रा. काशिद आर.डी. १०१

२७. राजर्षी शाहू महाराज आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर संबंध
प्राचार्य, डॉ. अरुण दळवे १०४

२८. राजर्षी शाहू महाराजांचे आरक्षण व सद्यस्थिती
प्रा.डॉ.जी.पी.फसल १०७

२९. राजर्षी शाहू महाराजांचे आरक्षण विषयक धोरण
प्रा. घाडगे मिलिंद व्यंकटी ११०

३०. शाहू महाराजांची अस्पृश्यांच्या आरक्षणाबाबत भूमिका
प्रा. श्रीहरी रंगधाथराव पितळे ११२

३१. राजीर्षी शाहू महाराजांचे आरक्षण विषयक धोरण
प्रा.जयश्री जयतिर्थ स्वामी ११५

३२. आरक्षणाचे जनक : राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज
प्रा. डॉ. घोलप कमलाकर गोरख ११७

ISBN 978-93-5240-091-1

२५. राजर्षी शाहु महाराजांचे शैक्षणिक धोरण

'डॉ. सखाराम वांढरे
इतिहास विभाग प्रमुख
कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आष्टी ता.आष्टी जि.बीड

प्रस्तावना :-

भारताच्या राजकीय व सामाजिक इतिहासाला ज्या थोर पुरुषांनी आपल्या कर्तुत्वाने नवी दिशा दिली त्या महान नेत्यांमध्ये राजर्षी शाहूंचे नाव फार महत्वाचे आहे. लोकशाही स्वराज्य तर हवेच पण त्या आधी ते उपभोगण्यासठी व राबवण्यासाठी प्रथम जनतेत पात्रता आली पाहिजे व त्यासाठी बहुजन समाजात जागृती झाली पाहिजे. या उद्देशाने प्रेरित होऊन त्यांनी मागासवर्गीय आणि बहुजनसमाजासठी प्राथमिक शिक्षणाची मोफत व सक्तीची सोय खेडयापाडयातूंन केली या सक्तीच्या व मोफत शिक्षण सुरु करुन शाहुंनी महाराष्ट्रातील मागास व दलित वर्गाची मानसिक व सामाजिक गुलामगीरीतून मुक्तता करण्याचा कसून प्रयत्न केला. प्राथमिक शिक्षणापासून अगदी तांत्रिक शिक्षणापर्यंतची सोय करण्यासाठी त्यांनी केलेली केलेली कार्यवाही व त्यातही स्त्री शिक्षणाबद्दलची त्यांची तळमळ महत्वाची ठरते. माध्यमिक व उच्च शिक्षणासाठी त्यांनी अनेक वसतीगृहे सुरु केली. राजर्षी शाहू महाराजांनी सामाजिक सुधारणा करण्यासाठी शिक्षणातून समाजप्रबोधन करण्याचा प्रयत्न केला होता.

कोल्हापुर - राज्यातील शैक्षणिक प्रगती :-

कोल्हापुर संस्थानात १८४४ मध्ये खेडयातील एकूण ग्रामीण शाळा १२२ होत्या. कोल्हापूर दरबाराने १८४८ साली सरकारी प्राथमिक शाळा काढण्यास प्रारंभ केला आणि कोल्हापूर, पन्हाळा आळने व शिरोळ या गावी शाळा स्थापन केल्या. पुढील वर्षी कागल, बावडा, गडहिग्तंज, मलकापूर, भूदरगड येथे शाळा सुरु झाल्या १८५१ साली काही शाळा काढल्या व १८५४ मध्ये सुध्दा दुस-या अनेक ठिकाणी शळा सुरु करण्यात आल्या. १८६७ साली शिक्षकांसाठी अध्यापक शाळा सुरु झाली . १८८२ साली स्त्रियांसाठी अध्यापक विद्यालय काढण्यात आले. नंतरच्या काळात राजाराम हाय्स्कूल म्हणून प्रसिध्द झालेले कोल्हापूर हायस्कूल हे १८६७ साली सुरु झाले. १८८७ साली एक सरदार वर्ग व कॉलेज वर्ग असे दोन वर्ग त्याला जोडण्यात आले.

शाहूंची शिक्षणविषयक मोहिम :-

शाहुंच्या जीवनाचा स्थायिभाव शिक्षणप्रसार हा होता. आयुष्यात त्यांनी धार्मिक, सामाजिक व राजकीय अशा अनेक प्रकारच्या चळवळी केल्या या चळवळीच्या धामधुमीतही शाहूंनी शिक्षणप्रसार जरा ही दृष्टीआड होऊ दिला नाही. राज्यकारभार हाती घेतल्यापासून ते महानिर्वाणापर्यंत (१८९४ ते१९२२) तब्बल २८ वर्षे शाहूंना ध्यास होता तो शिक्षणप्रसाराचा, त्यांनी कोल्हापुरात अनेक प्राथमिक शाळा उघडल्या, माध्यमिक शाळा उघडल्या तसेच विद्यार्थ्यांना राहण्यासाठी

ISBN 978-93-5240-091-1

वसतीगृहे बांधली. संस्थाना सढळ हाताने मदत करुन लोकांनाही त्यांनी शैक्षणिक संस्था स्थापन करण्यासाठी उद्युक्त केले. महाविद्यालये स्थापन केली. अनेक औद्योगिक व व्यवसायीक शिक्षणाची व प्रशिक्षणाची सोय केली. शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही, अशी त्यांची प्रमाणिक निष्ठा होती. शिक्षणप्रसाराचे वृत्त घेऊन तन-मन-धन अर्पुन कार्य करणारा भारतातील पहिला प्रभावी पुरुष म्हणजे शाहूछत्रपती.

सत्यशोधक शाळा :- सत्यशोधक शाळा ही गरजेतूनच निर्माण झाली. धर्माबद्दल अपार निष्ठा व अगत्य असतानाही केवळ पंडेपुरोहितांच्या चढेल वागणूकीचा उबग येऊन ब्राम्हणेत्तर मंडळी आपल्यातील काही लोकांकरती लग्न, मुंजी, श्रावणी आदी सर्व संस्कारविधी व पूजा करुन घेऊ लागले होते. ते धर्म विधी कसे पार पाडावेत याचे सशस्त्र शिक्षण देणारी सत्यशोधक शाळा शाहूंच्या पाठिंब्याने जुले १९१३ मध्ये सुरु झाली. सत्यशोधक शाळेतील सर्व विद्यार्थी ब्राम्हणेत्तरच होते. या शाळेचे चार आधारस्तंभ होते. भास्करराव जाधव, विलासराव ढोले, हरिभाऊ चव्हाण, व श्रीपतराव चव्हाण इत्यादी या सर्वांचा पगार शाहू छत्रपती देत होते.

ही सत्यशोधक शाळा सरकारमान्य अनुदानपात्र शाळा होती. रुढ शाळेहून तिचे स्वरुप व कार्यक्षेत्रही वेगळे होते. धार्मीक विधीचे प्रशिक्षण देणे हे या शाळेचे कार्यक्षेत्र होते. कोल्हापूर येथे शाहू महाराजांच्या प्रोत्सहनाने सत्यशोधक शाळा चालविण्याचे काम समाजाने अंगावर घेतले. भास्करराव जाधव, यांच्या लेखनातून उतरलेले घरचा पुरोहित, अतिशय सोप्या भाषेत लिहीलेले पुस्तक प्रसिध्द करण्यात आले या पुस्तकात निरनिराळे धार्मिक विधी कसे करावेत, या संबंधी उत्तम मार्गदर्शन करण्यात आले.

स्त्री शिक्षण :- शाहू महाराजांनी बहुजनसमाजाचे शिक्षण आणि अस्पृष्य यांबाबत जितक्या धडाडीने कार्य केले तेवढे स्त्रीविषयक शिक्षणाविषयी सुध्दा केले गेलेले. शाहूंनी स्त्रशिक्षणासाठी राजमार्ग घालून देण्याचे महत्तम कार्य केले. मुलींना शिक्षण देणे म्हणजे पापचरण करण्यास त्यांना मुक्त वाव देणे ही लोकांची दृढ समजूत होती. त्यांत बालविवाहाची पद्दल रुढ होती. बहुजन समाजातील मुलांना शिक्षण दिल्या जात नसे तर मुलींच्या शिक्षणाचा विचार हा शक्यच नव्हता. शाहूंनी राज्यात स्त्री- शिक्षणासाठी एक अधिकारी पद तयार केले होते मिस.एच. लिटल, यांची नेमणूक स्त्री शिक्षण अधिक्षिका म्हणून केली होती. स्त्री शिक्षणासाठी त्यानी उपयुक्त संस्था स्थापन केल्या स्त्रीशिक्षणांचा प्रसार तळागळातील खालच्या स्तरापर्यंत झाला पाहिजे या हेतूने त्यांनी राज्यातील शिक्षणार्थी मुलांना शिष्यवृत्या दिल्या. मुलींना चांगल्या प्रकारचे शिक्षण मिळावे म्हणून शाहू इतरात्रही मुली पाठवीत. शिक्षकांनी मुलींच्या शिक्षणाबद्दल आत्मीयतेने प्रसार करावा, म्हणून शाहूंनी मुलांच्या शाळेत मुलींना शिक्षण घेण्यासाठी दाखल करणा-या शिक्षकांना प्रोत्सहानपर पारितोषीके देऊ केली. मुलींच्या शिक्षणासाठी वसतीगृहे सुध्दा बांधली गेली. स्त्री शिक्षणाबरोबरच स्त्री- विषयक काही सुधारणांच्या बाबींकडे मात्र महाराजांची सतत आणि कसोशीने लक्ष दिले आणि त्याचा पाठपुरावा केला.

राजश्री शाहू यांचे राज्याबाहेरील शैक्षणिक कार्य :-

१) डेक्कन मराठा एज्युकेशन सोसायटी पुणे , शाहू छत्रपतींनी ५ हजार रुपयाची देणगी

ISBN 978-93-5240-091-1

देवुन या शिवाय वर्षाकाठी ४५० रुपयांचे मानधन सुरु केले. शाहूंनी डेक्कन मराठा एज्युकेशन सोसायटीचे अध्यक्षपदही भूषविले.

२) सहयाद्रीपासून सातपुडा ते विध्यांद्री पर्यंत वसतीगृहे स्थापन करण्यास प्रेरणा व प्रोत्सहन देवून देणग्यांची बरसात केली.

३) पुण्याच्या छत्रपती ताराबाई मराठा वसतीगृहाला १८९२ साली २२ हजार रुपयांची देणगी दिली.

४) नाशिक मधील संत सेना नाभिक विद्यार्थी वसतीगृहास ५ हजार रुपयाची देणगी १५ एप्रिल १९२० रोजी दिली.

५) डिप्रेस्ड क्लास वसतिगृहास ५ हजार रु. देणगी डॉ. भीमराव आंबेडकर यांच्या नावे १२ जून १९२० रोजी पाठविण्यात आली.

६) पंढरपुर क्षेत्रातील शिक्षण वंचितांसाठी एक मराठा व एक अस्प्रश्य अशी दोन वसतीगृहे स्थापन केली.

सारांश :- छत्रपती शिवाजी महाराजांचे कार्य व राज्यकारभार यांची डोळस पाहणी व आदरपुर्वक अभ्यास राजर्षी शाहु महाराजांनी केला होता. त्यांची राजर्षींना जबरदस्त जाण आली होती. राज्य हे कशासाठी निर्माण करायचे तर प्रजेच्या कल्याणासाठी व हे कल्याण प्रजेतील लहानातल्या लहान घरात पोहोचविण्यासाठीच ! हे धोरण राजर्षींनी आपल्या कारभारात सदैव राबविले. लोककल्याणाविरुध्द होईल असे कोणतेही वर्तन त्यांच्या हातून घडले नाही. राजा म्हणून केवळ राजवाडयातील सुखे व कारस्थाने यात गुरफटून न रहाता, आत्मसुखाचा समाजकल्याणासाठी त्याग करुन, त्यांनी एक थोर राज्यपरंपरा निर्माण केली. महाभारताच्या उद्योगपर्वात म्हटल्याप्रमाणे, राजा कालस्य कारणम - म्हणजे राजा हा युगकर्ता असतो, काल किंवा परिस्थीती घडविण्याचे समार्थ्य त्याच्याअंगी असते हे वचन त्यांनी आपल्या उत्तुंग कार्याने व समर्पित जीवनाने सिध्द केले.

संदर्भ ग्रंथ :-

१) धनंजय कीर, राजर्षी शाहू छत्रपती, प्रॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.

२) फडके म.दि., शाहू छत्रपती आणि लोकामान्य, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे- १९८६

३) प्रा. साळूंखे नानासाहेब, शाहूंच्या आठवणी, वृषाली प्रकाशन, कोल्हापूर- २००८

४) साळूंखे पी.बी. (संपादक) राजर्षी शाहू गौरव ग्रंथ, मुंबई, महाराष्ट्र राज्य शिक्षण विभाग- १९७६

५) सुर्यवंशी कृ.गो.,राजर्षी शाहू राजा व माणूस, ठोकळ प्रकाशन, पुणे- १९८४

६) नाईक तु.बा., छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज, आजब पुस्तकालय, कोल्हापूर-१९८५

७) कीर धनंजय, राजर्षी शाहू छत्रपती : एक समाज क्रांतीकारक राजा, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई- १९७९

❖❖❖